

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Hüseynov Rüfət Oktay oğlu

“Parlament maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi prioritetləri”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı

060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma

“Maliyyə nəzarəti audit”

**Elmi rəhbər:
rəhbəri:**

Magistr proqramının

dos. B.Ş.Qurbanov

i.f.d., b/m N.M.Musayeva

Kafedra müdiri

dos. Fariz Əhmədov

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
FƏSİL I. Maliyyə nəzarətinin formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları	
1.1 Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri haqqında nəzəri fikirlər.....	8
1.2. Dövlət maliyyə nəzarəti: formaları, növləri və mövcud problemləri.....	21
1.3 Maliyyə nəzarəti sistemində parlament nəzarətinin yeri və rolu.....	34
FƏSİL II. Azərbaycan Respublikasında dövlət-parlament maliyyə nəzarətinin müasir vəziyyəti	
2.1 Respublikada parlament nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri və metodologiyası....	41
2.2 Dövlət büdcəsinin formalaşdırılması və icrası üzərində parlament nəzarətinin təşkili.....	46
2.3 Büdcədən kənar fondlar və dövlət borcundan istifadə üzrə parlament maliyyə nəzarəti.....	70
FƏSİL III. Respublikada dövlət-parlament maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və effektivliyinin artırılması	
3.1. Dövlət maliyyə nəzarətinin mövcud potensialının artırılması yolları.....	85
3.2. Azərbaycanda parlament maliyyə nəzarətinin müasir tələblər səviyyəsində qurulması və effektivliyinin artırılması istiqamətləri.....	92
Nəticə.....	100
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....	105
PE3IOME	
SUMMARY	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ölkənin maliyyə monitorinqinin iqtisadi quruluşu onun daxilində hər biri ayrı-ayrı vəzifələri yerinə yetirən həlqələrlə fərqləndirilir. Ölkənin maliyyə monitorinqinin fəaliyyət dairəsinə büdcə sistemi, büdcədən kənar təsisatlar, dövlət krediti, dövlətdəki şirkətlərin maliyyəsi, eyni zamanda özəl müəssisələr şamil edilir. Sadalanan həlqələrin hamısının özlərinə xas fərqli təyinatlı vəzifələri olduğuna görə, dövlət və xalqın maraqlarına müvafiq olaraq iqtisadi və sosial hadisələrə reaksiya verə bilir. Modern dövrdə ölkənin maliyyəsi iqtisadi sistemin transformasiyası və bazar münasibətlərinin yaranması, iş görməsi və inkişafını tənzimləyən ən mühüm obyektlərdən birindən ibarətdir.

Ölkənin maliyyə monitorinqinin əsas komponentlərindən olan Parlament maliyyə nəzarəti ölkəmizdə iqtisadi mühafizəsinin təşkili sistemində maliyyə nəzarəti mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi probleminin aktuallığı, iqtisadi böhran şəraitində nəzəri və metodik aspektlərin kifayət qədər öyrənilməməsi tədqiqat mövzu və seçilən məsələlərin seçilməsini öncədən müəyyənləşdirmişdir.

İqtisadi islahatlar şəraitində respublika iqtisadiyyatında həyata keçirilən əsaslı struktur dəyişiklikləri dövlət maliyyəsinin formalaşmasının və səmərəliliyinin yüksəldilməsi tələbini qarşıya qoyur. Bütün bunlar, maliyyə nəzarəti sferasında ölkənin maliyyə monitorinqinin, habelə tətbiq olunan maliyyə nəzarəti vasitəsinin yaxşı mənimsənilməsini, onun bazar iqtisadiyyatı mühitinə müvafiq olaraq formalaşmasını istəyir. Bu problemin hazırki mühitdə reallığı eyni zamanda onunla şərh olunur ki, respublikada aparılan islahatların əlverişli formada həyata keçirməsi üçün nəzəri-metodoloji məsələlərin həlli hələ də aktualdır. Sözügedən məsələlərin hamısının həlli inkişaf etmiş dövlətlərin praktik fəaliyyətinə əsaslanaraq tədqiq etməli, əlverişli və müvafiq cəhətlər əsas götürülməklə yerinə yetirilməlidir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Maliyyə nəzarəti problemi əsasən dövlətçilik münasibətləri baxımından öyrənilir. Maliyyə nəzarətinin iqtisadi mahiyyəti, dövlətin iqtisadi mühafizəsinin təşkilində rolu hələ rus iqtisadçılarının elmi əsərlərində açıqlanmır, iqtisadi böhran kontekstində isə ölkənin inkişafının sosial və iqtisadi

vəzifələrini həll etməkdə vergi sahəsinin əhəmiyyəti artır.

Ümumilikdə maliyyə monitorinqi vasitəsinin və ölkənin maliyyə monitorinqinin təkmilləşdirilməsi məsələlərinin çoxcəhətli nəzəri-təcrübi aspektlərini D.Keyns, A.Smit, J.Sismondi, A.Vaqner, F.Yusti, O.Mirabo, M.Fridman və digərləri elmi əsərlərində tədqiq etmişlər. Adları qeyd edilən alimlərin dəyərli fikirləri artıq dünya miqyasında özünəməxsus yer tutmuşdur.

Maliyyə nəzarətinin formalaşması və inkişafının çoxcəhətli nəzəri-metodoloji aspektləri L.Q.Baranova, M.B.Boqdaçevski, L.V.Dukaniç, M.M.Dmitriyev, D.Q.Çemik, Q.F.Yutkina, A.N.Medvedev, S.S.Ştraev, R.İ.Ryabov, Q.L.Rabinoviç, Y.İ.Uryazova, V.M.Fedosov və başqa rus iqtisadçı alimlərinin tədqiqatlarında görmək olar. Bu istiqamətdə Azərbaycanın bir sıra iqtisadçı alimlərindən Ə.Ə.Ələkbərov, Y.Ə.Kəlbəyev, M.X.Həsənli, A.F.Musayev, D.A.Bağirov, S.M.Məmmədov, R.B.Məhərremov, İ.M.Rzayev, Ə.Q.Allahverdiyev və digərlərinin tədqiqatlarını göstərmək olar.

Axundov Ş.H., Aqaptsov S., Allahverdiyev H.B., Bağirov D.A., Belobjetski A.İ., Cəbiyev R.M., Çemomord P.V., Danilevski U.Y., Həsənli M.X., Əliyev R.B., Kərimov Ə.M., Məmmədov Y.A., Məmmədov Z.F., Musayev A.F., Novruzov V.T., Ovsyannikov L.N., Sadıqov M.M., Səbzəliyev S.M., Səfərov S.İ., Şokəroliyev A.Ş., Səmədzadə Z., eremet A.D., Şoxin S.O., Voronina L.İ. və digər iqtisadçı-alimlər idarəciliyin müxtəlif sahələrində nəzarətinstrukturunun təzədən bərpası və onun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır.

Tədqiqat işinin məqsədi və vəzifələri. ölkəmizdə parlament maliyyə nəzarətini nəzərdən keçirmək, təşkilini və mövcud vəziyyətini və təhlil etmək, onun yaxşılaşdırılması prioritetlərini müəyyən etməkdir. Məqsədi daha ətraflı şəkildə qazanmaq üçün aşağıdakı funksiyaları müəyyənləşdirilmişdir:

- Maliyyə monitorinqinin yaranmasının nəzəri-metodoloji əsaslarının elmi-metodik ədəbiyyatda qoyuluşunun tədqiqi;
- Ölkənin maliyyə monitorinqi: formaları, növləri və mövcud problemlərinin araşdırılması
- Maliyyə nəzarəti sistemində parlament nəzarətinin mövqeyi və vəzifəsinin təyin

edilməsi,

-Ölkəmizdə dövlət-parlament maliyyə monitorinqinin müasir vəziyyətinin araşdırılması;

-Respublikada parlament nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri və metodologiyasının tətqiqi;

-Dövlət gəlir cədvəlinin yaradılması və yerinə yetirilməsi üzərində parlament nəzarətinin təşkili istiqamətlərinin öyrənilməsi;

-Büdcədən kənar fondlar və dövlət borcundan istifadə üzrə parlament maliyyə nəzarətinin kompleks tətqiqi;

-Respublikada dövlət-parlament maliyyə monitorinqinin inkişaf etdirilməsi və təsirliliyinin çoxaldılması istiqamətlərinin araşdırılması;

- Ölkənin maliyyə monitorinqinin mövcud potensialının artırılması yollarına dair tələb və tövsiyələrin verilməsi;

-Azərbaycanda parlament maliyyə monitorinqinin modern şərtlər səviyyəsində yaradılması və təsirliliyinin çoxaldılması istiqamətlərinin tətqiqi.

Tədqiqatın obyektı – Maliyyə monitorinqini təmin edən idarələrin - xüsusilə Milli Məclisin Hesablama Palatasının fəaliyyətidir.

Tədqiqatın predmeti – Parlament maliyyə monitorinqi sisteminin nəzəri və təcrübi aspektləridir.

Tədqiqatın nəzəri, metodoloji və metodik əsasları Azərbaycan və xarici alimlərin idarəetmə və maliyyə, maliyyə monitorinqi və iqtisadi təhlükəsizliyi sahəsində işidir.

Dissertasiya işinin yazılması zamanı bəzi metodlardan istifadə nəzərdə tutulmuşdur. Tədqiqat işi yazılarkən analiz və sintez, müqayisəli təhlil, induksiya və deduksiya, sistemli yanaşma, qrafik fərqləndirmə və.s araşdırma üsullarından faydalanılmışdır.

Tədqiqatın məlumat bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin ilkin materialları, illik və rüblük statistik məcmuələri, hesabatları və başqa qiymətli kağızları; Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin, Milli Məclisinin, Hesablama Palatasının ümumiləşdirilmiş illik hesabatları əhatə edir.

Dissertasiya işində rəsmi dövrü mətbuat orqanlarının məlumatlarına da müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın yeniliyi. Ölkəmizdə bazar iqtisadi sisteminin prinsipləri əsasında parlament-maliyyə nəzəri-metodoloji və təcrübi mövzularının vahid bir problem kimi sistemli halda tədqiq olunmaqla, onun konseptual təkamülü baxımından təkmilləşdirilməsi və inkişafının zəruri şərtlərinin, iqtisadi mexanizmlərinin, xüsusiyyətlərinin və əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən təşkil edilmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən:

-beynəlxalq nəzarət qurumlarının metodoloji müddəalarından və müasir iqtisadçı alimlərin elmi baxışlarından çıxış edərək Ölkənin maliyyə monitorinqinin timsalında parlament maliyyə monitorinqinin inkişaf etdirilməsi və inkişafının konseptual əsasları kompleks halda tədqiq edilmişdir;

-ölkənin idarəetmə sisteminin sərbəstləşdirilməsi prosesində maliyyə monitorinqinin modern problemləri təhlil edilərək gələcək inkişaf istiqamətləri aşkara çıxarılmış, bu prosesi ləngidən, məhdudlaşdıran qanunvericilik və təşkilati-funksional amillərin təsiri müəyyənləşdirilmişdir;

- maliyyə monitorinqinin inkişaf etdirilməsi və əlverişliliyinin çoxaldılması baxımından tərəqqi etmiş dövlətlərin praktiki fəaliyyətinin tətbiqi imkanları və xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş və nəzarətin prinsip və şərtlərinə müvafiq əsasda təşkilati struktur əsası iki səviyyəli olan Ölkənin maliyyə monitorinqi sisteminin təşəkkül etdirilməsi və onun tərəqqi mexanizmləri müəyyənləşdirilmişdir,

- Maliyyə monitorinqi idarəsi kimi parlamentin sistemliliyi, ixtisaslaşması və təmərgüzləşməsi üçün təşkilati-metodiki nöqteyi-nəzərindən maliyyə monitorinqinin ümumi və sistemli standartlaşdırılmasının zəruriliyi və onun mühüm xüsusiyyətləri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Tədqiqat işinin nəticələrinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Əldə olunmuş nəzəri və təcrübi müddəalardan, tövsiyələrdən, konkret ümumiləşdirmələrdən Azərbaycanda gələcək iqtisadi dəyişikliklərin düşünülməsi və təşkili, ölkənin iqtisadi mühafizəsinin həyata keçirilməsi, büdcə prosesi çərçivəsində, dövlət İdarəetməsi sistemi və quruluşu sahəsində, mühüm təşkilatların restrukturizasiyasına və onların

idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinə aid təkliflərin təsdiqlənməsi üçün həlledici startegiyaya sahib informasiya verə bilən səmərəli vergi nəzarəti sisteminin fəaliyyəti üçün əlverişli mühitin yaradılmasında geniş istifadə oluna bilər.

Disertasiya işin quruluşu. Disertasiya giriş, üç fəsil, 8 paragraf, nəticə və faydalanılan ədəbiyyatdan ibarətdir.

I FƏSİL. MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1 Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri

Elmi ədəbiyyatda maliyyə nəzarəti problemlərinə geniş diqqət yetirilir. Bəzi tədqiqatçılar maliyyə nəzarətin mahiyyətinə kompleks şəkildə yanaşır. Bunlara aiddir [5, s.20]:

- 1) idarəetmə prosesinin elementi;
- 2) idarəetmə funksiyası,
- 3) bütün idarəetmə sistemində qanunçuluğu təmin edən metodlar kimi baxılır.

Məlumdur ki, heç bir təşkilati xarakterli fəaliyyət nəzarət olmadan mümkün deyil. Maliyyə nəzarət idarəetmə orqanlarının dövlətin öhdəliklərinin mahiyyətini göstərir. Bu anlamda idarəetmə dövlət sektorunda nəzarət tsiklieffektiv idarəçiliyin tərkib hissəsinə daxildir. Qeyd edilən bu yanama özəl sektora da aiddir. Ümumiyyətlə idarəçilik sistemində nəzarət bu sistemin ən mühüm həlqəsidir.

Maliyyə nəzarət bu mənada idarəetmə tsiklinin ayrılmaz hissəsi olmaqla dövlət idarələrinin fəal təşkilati işlərinin təcrübi təşkili üçün texniki vasitə vəzifəsini daşıyır.

İdarəetmə prosesi ciddi xarakterli olub bir–birini əvəzləyən mərhələlərdən: məqsədlərin təyin edilməsi, təkliflərin qəbulu, qərarların icrasının təşkili, onun yerinə yetirilməsinə nəzarətdən ibarətdir.

Dövlət hər bir ictimai-iqtisadi formasiyada maliyyə idarəetməsinin səmərəli sistemini, buna müvafiq surətdə həm də maliyyə nəzarətinin adekvat sistemini yaratmağa səy göstərmişdir, çünki son nəticədə dövlətin mövcudluğunun özü məhz bundan asılı olmuşdur. Yəni, Dövlət Maliyyə Nəzarəti dövlətin təşkil etdiyi ən mühüm nəzarət növlərindən biridir.

Təbii ki, belə təsirdən əvvəl uyğun təkliflər təsdiq edilməli və bununla da idarəetmə prosesi tamamlanmalıdır. Yuxarıda göstərilən təsirlər üçün müəyyən vaxt (idarəetmə dövrü) ərzində həmin obyektin idarə oluna bilmə dərəcəsi barədə təsəvvürə

malik olmaq lazımdır, yəni o, nə dərəcədə idarə oluna bilir və yaxud başqa cür desək, idarəetmə nəticəsində idarəetmə obyektinin tələb olunan vəziyyətini və ya fəaliyyətini saxlamaq müvafiq vaxt kəsiyində (dövrə) nə dərəcədə təmin olunur (təmin edilmişdir və ya təmin ediləcəkdir). İdarə oluna bilmə dərəcəsi barədə həmin informasiya da idarəetmə obyektinin informasiya şəffaflığı anlayışında əksini tapır. Tamamilə aydın görünür ki, idarəetmə obyektinin yetərinə informasiya şəffaflığı olmadan onun adekvat qavranılması mümkün deyildir, idarəçilik təsiri arzu olunan nəticəni verməyəcək və obyektə idarəçilik əlaqəsi itiriləcəkdir. Bundan çıxış edərək, idarəetmə obyektinin informasiya şəffaflığını onun faktiki vəziyyəti (fəaliyyəti) haqqında məlumat ilə eyniləşdirmək lazım deyildir. Obyektin faktiki vəziyyəti (fəaliyyəti) barədə informasiya əlverişli təkliflər təsdiq etmək imkanları üçün onun adekvat qavranılmasını heç də təmin etmir. Bunun üçün aşağıdakılar lazımlı hesab olunur [20, s.44]:

- 1) idarəetmə obyektinin tələb olunan (arzu edilən) və onu səmərəli idarə etməyə imkan verən vəziyyətini (fəaliyyətini) bilmək;
- 2) faktiki vəziyyəti (fəaliyyəti) təyin etmək;
- 3) bu iki vəziyyəti (fəaliyyəti) müqayisə etmək;
- 4) onların fərqi qiymətləndirmək.

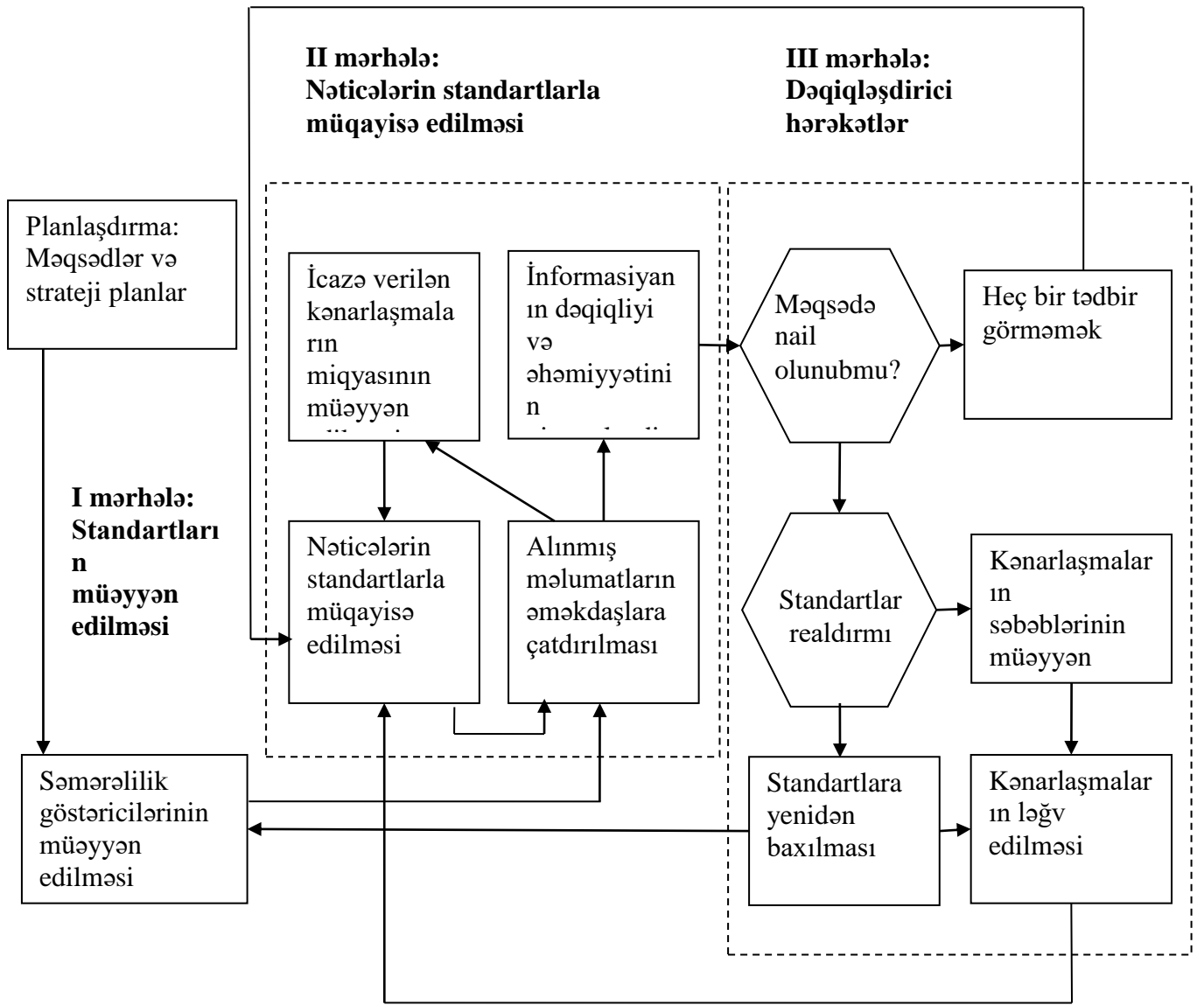
Yalnız bütün bu hərəkətləri etdikdən sonra düşünülür ki, nəzarətin məqsədinə nail olunmuşdur - obyektin idarə oluna bilmə dərəcəsi barədə informasiya əldə edilmişdir, yəni obyekt informasiya baxımından idarəetmə üçün şəffafdır. Sonrakı idarəçilik qərarları konkret şəraitlərdən asılı olur və aşağıdakı tələblərə uyğun olmalıdır:

- 1) obyektə təsir göstərməməli;
- 2) obyektin faktiki vəziyyətini (fəaliyyətini) tələb olunana yaxınlaşdırmaq üçün yönəldici tədbirlər görməli;
- 3) əvvəllər təsdiqlənmiş təklifi dəyişdirməklə, obyektə təsiri dəyişməli.

Beləliklə, yuxarıda deyildiyi kimi, əgər idarəetmə mahiyyətə təkliflərin qəbul olunması və təmin edilməsi prosedurdursa, onda nəzarəti həmin prosedurlara informasiya dəstəyi vermək, onları müəyyən parametrlərdən müxtəlif cür

kənarlaşmalar haqqında məlumat ilə həyata keçirmək məqsədilə inteqrasiya olunmuş sistem kimi təsvir etmək olar. Ölkənin maliyyə monitorinqi çərçivəsində belə parametrlər onun obyektlərinə uyğun gələn qanunilik, səmərəlilik, məqsədmüvafiqlik və s. ola bilər. Bu vaxt Ölkənin maliyyə monitorinqi dövlət maliyyəsi və dövlətin mülkiyyətində olan material dəyərliləri üzərində cəmləşdirilir. Beləliklə, dövlət nəzarətinin digər növləri ilə birgə Ölkənin maliyyə monitorinqi dövlət idarəçiliyinin İnformasiya sisteminin, yəni dövlət idarəetməsinin bütün səviyyələrində təkliflərin təsdiqlənməsi üçün vacib olan müxtəlif informasiyanın işlənməsi və inteqrasiyası sisteminin formalaşmasının və fəaliyyət göstərməsinin əsası kimi təsdiq olunur. Konkret olaraq Ölkənin maliyyə monitorinqinə gəldikdə isə ümumən və bütövlükdə, o dövləti əsasən dövlət maliyyəsinin formalaşması, hərəkəti və vəziyyəti haqqında, habelə idarəetmənin bütün səviyyələrində və təsərrüfatçılığın bütün aspektlərində dövlətə məxsus material dəyərliləri ilə əməliyyatların maliyyə təfsiri haqqında məlumatlandırır. Həmin sistemli-analitik informasiya ölkə hakimiyyəti və idarələri hesabına maliyyə-iqtisadi təkliflərin təsdiqlənməsi üçün bir növ baza, əsas rolunu oynayır.

İdarəçilik prosesində maliyyə nəzarətində təşkilində bəzi mühüm proseslər silsiləsi görülməkdədir. Bu silsilə Şəkil 1.1-də verilmişdir[22, s.41].

Şəkil 1.1. İdarəçilik prosesində maliyyə nəzarətinin aparılması metodologiyası

Şəkil 1.1-dən görüldüyü kimi maliyyə monitorinqi prosesi baş verərkən ilk olaraq standartlar təyin edilir. Bu vaxt ilk olaraq məqsədlər və strateji planlara uyğun olaraq səmərəlilik göstəriciləri müəyyən edilir. Alınmış nəticələr standartlarla müqayisə edilir. Başqa yandan informasiyanın dəqiqliyi yoxlanıldıqdan sonra məqsədlərə nail olunub olunmadığı kimi müxtəlif suallara cavab axtarılır. Mövcud vəziyyət qiymətləndirildikdən sonra ehtiyac olduqda standartlara yenidən baxılılır və nəzarətin səmərəli şəkildə baş tutmasına çalışılır.

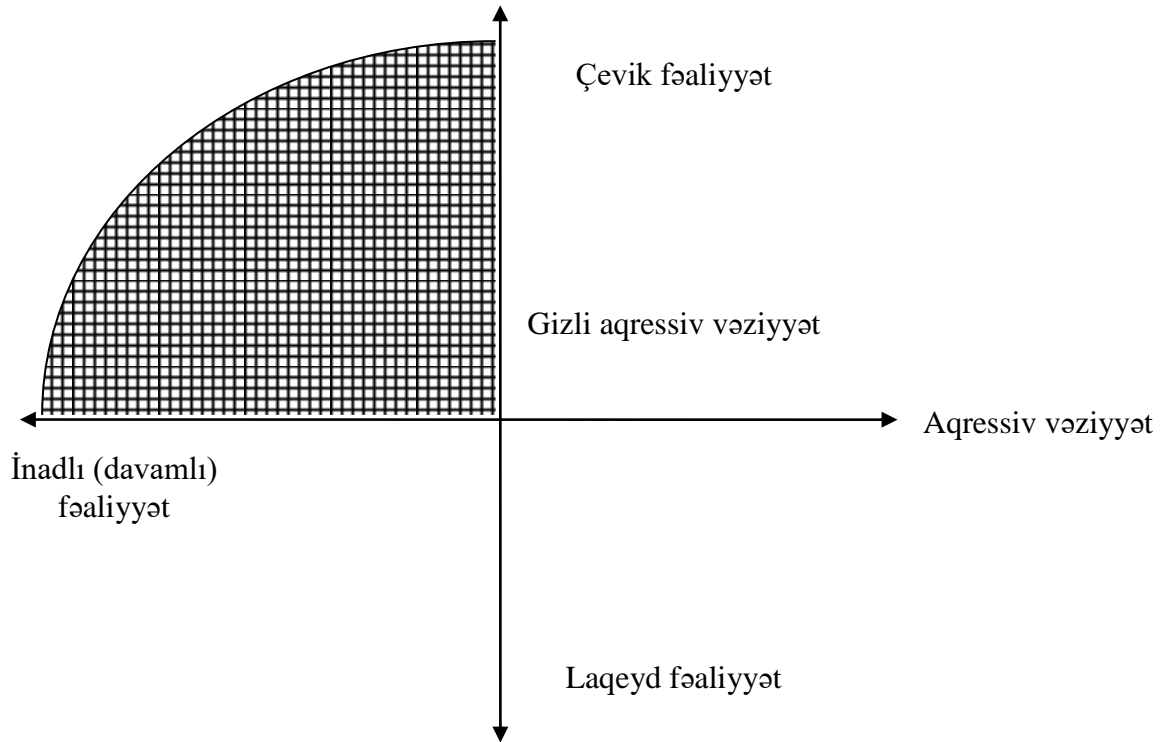
Nəzarətin vaxtında baş verməsi onun son səviyyədə sürətlə ya da tez-tez baş verməsi mənasını vermir. Bu ölçmə fəaliyyətinin ya da qiymətləndirmənin arasındakı vaxt periodunun nəzarət olunan fəaliyyət növünə uyğun olmasıdır. Daha əlverişli

zaman intervalı əsasən planın vaxt intervalının, dəyişikliklərin sürətinin, həm də ölçmənin aparılmasının və alınan nəticələrin yayılması üçün çəkilən xərclərin uçota alınmasını müəyyənləşdirir.

Nəzarətin əsas məqsədi təhlükəli xarakterə sahib olana kimi kənarlaşmaların aradan qalxmasıdır. Beləliklə, effektiv nəzarət sistemindən nəzərdə tutulan böhran baş verənə kimi lazımı məlumatların lazımı şəxslərə verilməsi kimi anlaşılır [5, s.54].

Nəzarətin çevik formada, habelə davamlı baş verməsi plan kimi bu nəzarət prosesində kifayət dərəcədə çevik olmağını, yaşanan dəyişikliklərə uyğunlaşmasını nəzərdə tutmuşdur. Planda baş verən az bir dəyişikliklər çox ciddi vaxt ərzində nəzarət sistemində mühüm dəyişikliklərin aparılması zəruriliyi ilə müşayiət olunur. Bəzi vəziyyətlərdə nəzarət sistemində yaşanan çevikliyi kifayət dərəcədə təmin etmək qeyri-mümkündür. Nəticədə, əgər anidən yaxın müddət ərzində qəbul olunmuş qanunvericiliyə adaptasiya olmaq zəruriliyi üzrə yeni xərc faktorları yaranarsa, bunun təşkilatın nəzarəti sistemində daxil ediləcəyi zamana kimi nəzarət sistemi istehsalat xərclərinə nəzarət təmin edə bilməyəcək.

Bəzi idarəetmə mərkəzləri sırf nəzarət mərhələsində mühüm dərəcədə zəifləməyə başlayır. Bu müəssisələrdə əsasən bütövlükdə nəzarət baş vermir, və ya baş verən nəzarətdən obyektiv qaydada nəticələr əldə edilmir. Tez-tez rastlaşılan səbəblərdən biri də verilən vədlərin reallaşmamasıdır. Bundan başqa idarəçilik davranışlarındakı inadçılıq və ya davamlılıq aqresiv, laqeyd aqressiv, gizli formada təsirdə ola bilər. Nəzarət etapında müəyyən nəticələrin əldə edilməsinə səbəb olan idarəçilik davranışının təhlil olunmasını və ondan bəzi nəticələrin əldə edilməsini aşağıda verilmiş şəkildə əks olunan vasitələrlə sistemləşdirmək mümkündür (şəkil 1.2).

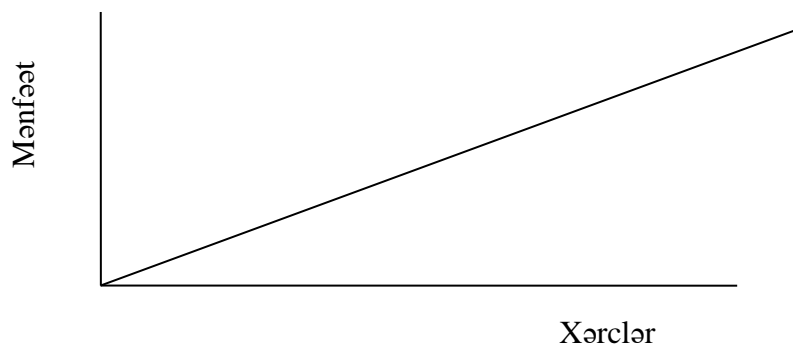
Şəkil 1.2. Nəticələri əldə etmək məqsədilə inadlı fəaliyyət növü ilə fəaliyyətin alternativ üsullar arasındakı mövcud nisbət

Şəkildən görüldüyü kimi daha yüksək nəticələri inadlı və çevik idarəçilik davranışı vasitəsilə əldə etmək mümkündür. Nəzarət etpında idarəçilik davranışlarına münasibətdə nəticələr çıxarmaq münasib olardı. Çünki, o nəticələrə əhəmiyyətli səviyyədə təsir göstərir [27, s.87].

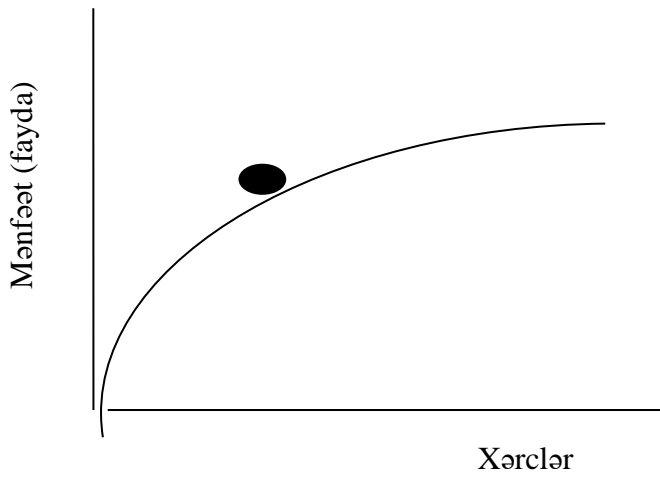
İdarəçilik nəzarətində əldə edilən faydanı bu prosesin baş tutmasına çəkilən xərclərlə müqayisə etsək bu əlaqəni aşağıdakı qrafikdə göstərmək olar (Qrafik 1.1):

Qrafik 1.1. Nəzarətə çəkilən xərclər

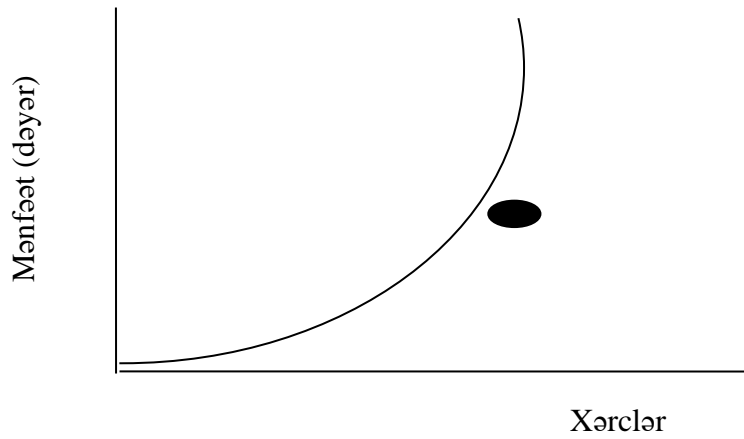
Variant "A"

Variant "B"

Variant "C"

Qrafik 1.1-dən görüldüyü kimi A variantında hər bir əlavə nəzarət vahidindən alınan mənfəət, onun əldə edilməsinə çəkilən xərclərə bərabərdir. Bu bir növ iqtisadi ədəbiyyatlarda son gəlir və son xərc konsepsiyasını xatırladır. İdarəçi əlavə nəzarətin əyata keçməsi üçün nə qədər vəsait verməyə hazırdırsa, onun həmin qədər əlavə mənfəəti (xeyri) olacaqdır. Lakin daha çox informasiya mənimsəməsində və istifadə etməsində (istifadə etməkdə) idarəçinin intellektual imkanlarının və zaman (vaxt) məhdudluğu son nəticədə əlavə informasiyanın alınmasını iqtisadi cəhətdən səmərəsiz edəcəkdir.

"B" variantı üzrə əlavə nəzarətin edilməsinə görülən xərclər, şəkildə göstərilmiş müəyyən nöqtəyə qədər, mənfəətlə örtülür. Ondan sonra rəhbərliyə, əlavə nəzarətin alınmasına cəhd etmək lazım (məsləhət) deyildir, nəticədə, hətta onun yardımı ilə qərarı yaxşılaşdırdıqda xərclər mənfəəti üstələyəcəkdir. "C" variantı üzrə

əlavə nəzrətin alınmasından əldə edilən mənfəət, şübhəsiz, ona çəkilən xərcləri üstəliyin. Belə situasiyada əlavə nəzrətin aparılması açıq–aşkar faydalıdır. Bununla belə, bu vəziyyətdə də zaman və intellektual məhdudiyyətlər, son nəticədə, nəzrətin realaşmasından alınan xeyri (faydanı) kəskin sürətdə aşağı salacaq [26, s.24].

Ölkənin maliyyə monitorinqi idarələrinin apardığı yoxlamalar təkcə pozuntuların qeyd edilməsi və onların ləğv edilməsi üzərində monitorinqin təmin edilməsi ilə məhdudlaşmır. İlk öncə yoxlanılan obyektə kənarlaşmalar aşkar olunduqda obyektin gördüyü işlərin yaxşılaşdırılmasına dair konkret təkliflər və tövsiyələr tərtib etməyə imkan verən səbəb–nəticə münasibəti müəyyənləşdirilir. Yəni DMN sistemi sadəcə olaraq yoxlayıb kənarlaşmaları aşkara çıxarmır, həm də kənarlaşmaların meydana gəlməsi barədə xəbər verir, mənfə meyllərin mümkünlüyünü təyin edir. Bu anlamda dövlət maliyyəsinin və material mülkiyyətinin idarə olunmasında bu və yaxud başqa istiqamətdə, yaxud sahəsində yaranmış vəziyyəti diqqətlə öyrənərək ictimai həyatın inkişaf tələbatına cavab verən təkliflərin təsdiq edilməsinə yönəlmiş əsaslı konstruktiv təkliflər işləyib hazırlayır.

DMN-in rolunu peşəkar ehtiyatlılıq şərtini üstün tutan bir çox nəzarətçilər “Mörfi qanunu” deyilən qanunla izah edirlər, həmin qanuna görə, “əgər işlər düz getməyəcəksə, belə də olacaqdır”. Bu halda nəzrətin vəzifəsi real, yaxud potensial mənfə məqamların qarşısını almaqdır. Yəni dövlətin idarə edilməsində DMN-in prinsiplial baxımdan oynamalı olduğu rol məhz dövlət idarəçiliyi prosedurlarının maliyyə-iqtisadi aspektləri çərçivəsində səhvlərin, pozuntuların, sui-istifadələrin və digər mənfə məqamların və onların tendensiyalarının əngəlləməkdən təşkil edilmişdir. Buradan belə çıxır ki, geniş anlamda DMN-in vəzifəsi dövlətdə maliyyə-təsərrüfat prosesləri və onların tendensiyaları barəsində ətraflı və obyektiv mənzərə formalaşdırmaqdır. Beləliklə, DMN orqanları bəzi dövlət orqanlarına təkcə müvafiq informasiyanı əldə etməkdə və onun məğzim aydınlaşdırmaqda deyil, həmçinin onların hədəflədiyi vəzifələrin daha səmərəli həllində, düzgün idarəçilik qərarları qəbul etməkdə köməklik göstərirlər. Bu mənada DMN orqanları təkcə dövlətin iqtisadi maraqlarının “mühafizəçi”si və yaxud ölkənin maliyyəsində “qayda qanun keşikçisi” qismində deyil, həmçinin dövlət orqanlarının tərəfdaşı qismində çıxış

edirlər, yəni onlar maliyyə-iqtisadi sahələrdə idarəetmənin yaxşılaşdırılması üzrə səriştəli məsləhətçi olmalı, iqtisadiyyatın və maliyyənin ən müxtəlif problemlə məsələlərində idarə orqanlarının dialoquna yardım göstərməlidirlər [36, s.49].

Həmçinin müxtəlif obyektlərin və yaxud onların aqreqlərinin (özlüyündə ayrıca tam olan hissələrinin) idarə edilməsi sektorunda da DMN-in rolunu müəyyənləşdirmək zəruridir. Məsələn, E.Y.Qraçeva maliyyə nəzarətinin sayəsində mülkiyyətin qorunması baxımından meydana çıxan aşağıdakı imkanları əsas götürür (elə bunlar da həmin məhdud aspektdə maliyyə nəzarətinin rolunu müəyyənləşdirir): [26, 145]

1) məmullat qiymətlilərinin və valyutaların uçotunun və istifadəsinin vəziyyətini aşkara çıxarmaq;

2) yol verilmiş hüquq pozuntularının (çatışmazlıq, israfçılıq və s.) xarakterini və həmin pozuntuların yaranmasında günahkar olan şəxsləri aşkara çıxarmaq;

3) hüquq pozuntularına yol verilməsinə gətirib çıxaran əsas səbəbləri və şəraiti aşkarlamaq;

4) material qiymətlilərdən istifadənin uçotunun təkmilləşdirilməsi və sui-istifadələrə zəmin yaradan səbəblərin ləğv edilməsi üzrə tədbirlər müəyyən etmək;

5) təqsirkarların məsuliyyətə cəlb olunması mövzusunun aydınlaşdırmaq.

Yuxarıda sadalananlara əsasən, fikrimcə, DMN-in mahiyyəti aşağıdakı üç əsas cəhətdən ibarətdir:

1) səhvlərin və sui-istifadələrin aşkara çıxarılması;

2) onların ləğv edilməsinin təşkili;

3) səhvlərin və sui-istifadələrin meydana gəlməsi amillərinin təhlili və gələcəkdə onların əngəllənməsi üzrə tədbirlərin (profilaktik və s.) tərtib edilməsi.

Deməli, DMN bir tərəfdən əlverişli idarəetmə təkliflərinin təsdiq edilməsi, başqa yandan isə, təşkilatçılıq və tənzimləmə prosesləri ilə inteqrasiyada qəbul olunmuş qərarların yerinə yetirilməsi imkanlarını təmin edir. Vurğulamalıyıq ki, DMN-in bu iki cəhəti idarəetmə prosesləri tsiklində aynımaz vəhdətdə və dinamik sürətdə qarşılıqlı hərəkətdə olurlar. Beləliklə, təsirli DMN iqtisadiyyatın və maliyyənin idarə

olunmasında müxtəlif cür mənfi hallar və onları tendensiyalarını təkcə vaxtında aşkara çıxarmağa və müəyyənləşdirməyə yox, eyni zamanda aradan qaldırmağa, onları doğuran əsas səbəbləri, hərəkətsiz (yəni gizli, aşkarda olmayan) tendensiyaları izah etməyə, onların qarşısını alan, son nəticədə də ölkənin iqtisadi və sosial tərəqqisinin gedişini müəyyənləşdirən tədbirlər tərtib etməyə şərait yaradır. Bu nöqtəyi-nəzərdən L.N.Ovsyannikovun belə bir fikri bizə tamamilə əsaslı görünür ki, DMN-də müəyyən edici ideya odur ki, o, dövlətə özünün maliyyə maraqlarını və vətəndaşlarının maliyyə maraqlarını (məsələn, özlərinin şəxsi vəsaitlərini investisiya təsisatlarına, sənədlərə və s. qoyduqda) qanuni yollarla təmin etmək hüquqlarını təşkil etməyə imkan verir.

DMN-in əhəmiyyəti daha dolğunluğu ilə onun vəzifələrində əks olunur. DMN-in əsas funksiyaları bunlardır: məlumatlandırma, operativlik, müdafiə və qabaqlama. O cümlədən idarəetməyə dair müasir yanaşmalarda sonuncu funksiyaya xüsusi yer verilir. Yalnız ilkin nəzarət arzuolunmaz kənarlaşmaların qarşısını ala bilər, gələcəkdə arzuolunmaz halların və tendensiyaların meydana gəlməsi imkanlarının ləğv olunmasını bərpa edər, dövləti bu və yaxud başqa təkliflərin və hərəkətlərin arzuolunmaz nəticələrindən qoruyar. Məsələn, təkliflərin təsdiq olunması dövründə qanuniliyin və məqsədamüvafiqliyin qiymətləndirilməsi normativ qiymətli kağızların şərtlərinə və dövlət siyasətinin məqsədlərinə zidd olan hərəkətlərin mane olmağa imkan verir [30, s.54].

DMN-in sadalanan əsas və ya bilavasitə funksiyalarına kommunikativlik və nizamlayıcı kimi dolayı (vasitəli) funksiyalarını da artırmaq məqsədə müvafiqdir.

Zənnimcə, DMN-in göstərilən vəzifələrindən başqa, onun daha bir xüsusi funksiyasını dövlət hakimiyyətini təmin etmək funksiyasını da məntiqi saymaq olar. Bəzi mütəxəssislər dövlət nəzarətinə dövlət hakimiyyətinin üsullarından biri kimi baxmaqda israr edirlər. Fikrimcə, belə yanaşma nəzarətin mənasını (əhəmiyyətini) bəsitləşdirir və təhrif edir. Dövlət nəzarəti dövlət hakimiyyətinin nə forması, nə də vasitəsidir. Əslində isə dövlət hakimiyyəti aşağıda sadalanan müəyyən funksiyaların dövlət idarələri hesabına qanuna uyğun (konstitusion) şəkildə həyata keçirilməsində təzahür edir:

- dövlət aparatının (geniş mənada) köməyi ilə cəmiyyətə siyasi rəhbərlik;
- nəyəsə və ya kiməsə (əgər dar çərçivədə götürsək) fərman vermək.

Dövlət nəzarəti isə bu hakimiyyəti ifadə etmir, eləcə onu (hakimiyyətin təmin olunması funksiyasını) təmin edir. Axırını isə nəzarətin sayəsində idarəetmə obyektinə ilə əks əlaqəni formalaşdıraraq, həm büdcə, eyni zamanda əhalinin sosial təminatı sferasının həyati fəaliyyətini və digər dövlət vəzifələrinin yerinə yetirilməsini təmin edir. Bu səbəbdən də hansısa “nəzarət hakimiyyəti” barədə söhbətlərin zənnimcə heç bir əsası yoxdur. O cümlədən vurğulayaq ki, indi “səmərəliliyin nəzarəti” deyilən bir məsələ mühüm rol oynayır. Məsələn, hamıya məlumdur ki, iqtisadiyyatın islahatlaşdırılmasının çox mühüm metodlarından biri kompleks məqsədli dövlət proqramlarıdır (nəticə etibarilə elə onlar da iqtisadi dəyişiklikləri müəyyən edir). Amma bu proqramların uğuru əksər halda onların prinsipcə zəruriliyinin, səmərəliliyinin, həyata keçirilməsi metodlarının və alternativ yollarının operativ və dəqiq qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, eyni zamanda onların birbaşa yerinə yetirilməsi, həmçinin ayrılmış maliyyənin məqsədli təyinatı və istifadəsinin səmərəliliyi üzərində cari nəzarətin təşkilindən asılıdır.

Praktiki fəaliyyətdən aydın olur ki, nəzarət orqanları özlərinin funksiyalarını həyata keçirmə prosesində və onun nəticəsində vəzifəli şəxslərə qarşı təsir tədbirləri görmək imkanına malik olmadıqda, icbari qaydada materialları digər instansiyalara verib nəticəsini gözləmək məcburiyyətində qaldıqda nəzarət fəaliyyətinin səmərəliliyi nəzərə çarpacaq qədər azalır. Süründürməçiliklə üz-üzə gəlməmək, aşkara çıxarılmış pozuntu və əksikliklərin ləğv edilməsində operativliyi yüksəltmək üçün təklif olunur ki, DMN orqanlarına inzibati təsir və maddi sanksiyalar tətbiq etmək imkanları verilsin.

DMN anlayışının şərhində alimlər arasında yekdillik yoxdur. On müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər mövcuddur. Aşağıda verilən təriflər DMN-in məzmununa münasibətdəki dəyişiklikləri göstərir. Məsələn İ.A. Belobjetski bu cür fikir bildirir: “Maliyyə-təsərrüfat yoxlaması zamanı yoxlama vəzifələri tapşırılmış dövlət idarələrinin və ictimai idarələrin şirkət, əməkdaşlıq, idarə, birlik və maddi istehsal və

qeyri-istehsal sektorları şöbələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə, sözügedən fəaliyyətin iqtisadi əlverişliliyini obyektiv dəyərləndirmək, təsərrüfat və maliyyə proseslərinin qanuniliyini, mötəbərliyini və məqsədamüvafiqliyini, əmlakın təhlükəsizliyini bərpa etmək, istehsalın əlverişliliyini artırmağın və dövlət gəlir cədvəli mənfəətlərinin artırılmasının təsərrüfatdaxili tələbatlarını üzə çıxarmaq məqsədilə yoxlama sistemi olaraq mənimsənilməlidir”;

-U.Y.Danilevskidə maliyyə yoxlanışı üçün belə tərif vermişdir: “İqtisadiyyatın, istehsalın idarə edilməsinin kompleks vasitəsinin vacib vəzifələrindən biri və ayrılmaz hissəsi olmaq etibarilə, maliyyə yoxlanışı maliyyə, kredit və istehsal amillərini təşkil edir. Yoxlama sahəsinə istehsal, bölgü, vəsait, mal-material qiymətlilərinin vəsait ifadəsində sirkulyasiyası və istehlakı aid edilir”.

U.Y.Danilevski həmçinin zənn edir ki, DMN dövlətin yeritdiyi maliyyə siyasətinin yaradılması üçün indiki mühitə və iqtisadiyyatın və dövlətin tərəqqisinin perspektivinə müvafiq olan təşkilati, inzibati, hüquq-mühafizə və başqa tədbirlər məcmusunun köməyilə tətbiq edilir [36, 185].

Bundan əlavə, U.Y.Danilevski nəzarətin mahiyyətinə müxtəlif aspektlərdən yanaşır: onun fikrincə, yoxlama, ilk öncə, idarəçilik işlərinin xüsusi növü və ayrılmaz hissəsi, ikincisi, idarəçilik təkliflərinin qəbullanması gedişatında idarəetmənin tələbatlarının məlumat təminatının bazası, üçüncüsü, təsərrüfat subyektinin gördüyü işlərin hüquqa müvafiqliyinin təsdiq edilməsi məqsədilə onun faktiki durumunun nəzərdən keçirilməsi sistemi, dördüncüsü, idarəçilik qaydalarının tətbiqi barəsində zəruri məlumatın qazanılmasına təkan verən amil olmaq etibarilə, zidd olan vasitə kimi təyin edilir [35, 89];

Rus mütəxəssisi E.Y.Qraçeva isə maliyyə yoxlanışını maliyyə sisteminin həlqələrinin hamısında maliyyə sərvətlərinin formalaşdırılması, paylaşdırılması və yerinə yetirilməsi əsasında dövlət nəzarətinin bir forması kimi göstərir. Maliyyə yoxlanışının əsas mahiyyətinə eyni cür yanaşmanı başqa bir iqtisadçı A.L.Apel “Maliyyə hüququnun əsasları” adlı kitabında yazır. Bu iqtisadçının iddia etdiyinə görə maliyyə yoxlanışı dövlətin effektiv sosial-iqtisadi tərəqqi etməsi üçün dövlətin

pul təsisatlarının təşəkkül tapması, paylaşdırılması və faydalanılmasının qanuniliyi və səmərəliliyi üzərində nəzarətdir.

Maliyyə yoxlanışının obyektinin təyin edilməsi əsas məsələlərdən biri sayılır. İqtisadi-elmi əsərlərdə ayrı-ayrı müəlliflər maliyyə yoxlanışının obyektini müxtəlif formada təyin edirlər.

Misal üçün, S.P.Opyonişev və V.A.Jukov vurğulayırlar ki, maliyyə yoxlanışının əsas məzmunu və mövqeyi barəsində söz açarkən onun yerinə yetirilməsində şirkət, birlik, bank, səhmdar cəmiyyətləri və s. yəni sahibkarlıq edən subyektlərin vəzifəsinin tədqiq edilməsinə ehtiyac duyulur. Və mövcud səviyyədə maliyyə yoxlanışı maliyyə-təsərrüfat yoxlanışını da yerinə yetirir, yəni o, ancaq xalis maliyyə yox, eyni zamanda bəzi durumlarda vergi hesablanmasının dəqiqliyini, istehsalatın məqsədəuyğunluğunu və gəlir cədvəli vəsaitlərinin tətbiqi əlverişliliyini müəyyən etmək üçün təsərrüfat işlərini də əhatə edir. Bununla əlaqədrə maliyyə yoxlanışının obyektini təsərrüfat prosesləri sistemi, maddi istehsal və qeyri istehsal sektorlarının pul əlaqələri olur.

S.V.Stepaşin “Dövlət maliyyə monitorinqi” adlı kitabında maliyyə yoxlanışının obyektini olaraq ənənəvi qazancın emalı, paylaşdırılması və onun əlverişli formada tətbiqinə aid, bir yandan dövlət, digər yandan isə hüquqi və fiziki şəxslər arasında mövcud münasibətləri müəyyən edir. Vurğulamaq olar ki, maliyyə yoxlanışının obyektini yerinə yetirilməsi pulla dəyərləndirilən gözətim altında olan subyektiv işgörmədir. Belə ki, pulla qiymətləndirilməsi qeyri-mümkün olan fəaliyyət maliyyə yoxlanışı vasitəsi ola bilməz.

Maliyyə yoxlanışının obyektini də iqtisadçılar tərəfindən müzakirə obyektidir. Y.A.Danilevski və T.M.Mezenseva maliyyə yoxlanışının obyektini yoxlanılan obyektlərin iqtisadi əlaqələri kimi təyin edirlər.

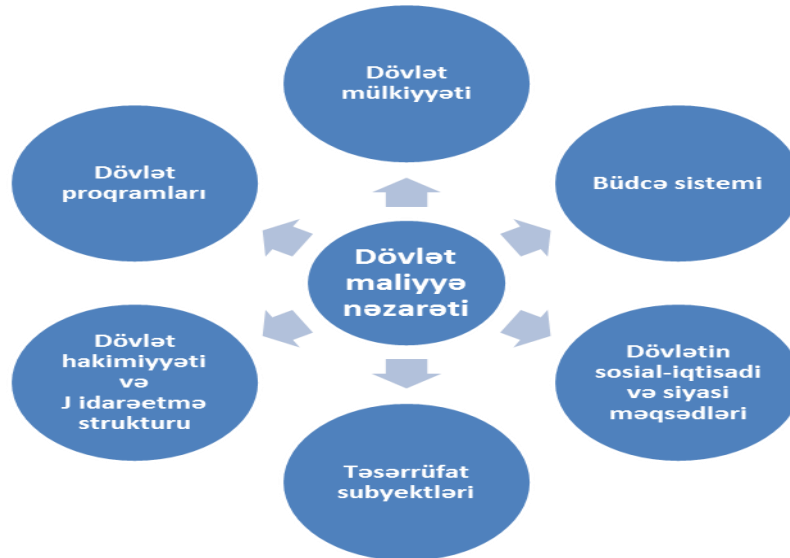
R.Q.Somoyev “Maliyyə, pul tədavülü və kredit” əsərində maliyyə nəzarətinin birbaşa predmetinə gəlir cədvəli prosesinin mərhələlərinin hər birindəki gəlir cədvəli nümunələrini, təsərrüfat subyektlərinin gördüyü işlərin maliyyə göstəricilərini (mənfəət, gəlirlər, maya dəyəri, rentabellik, əsas və dövriyyə fondları və s.), gəlir cədvəli və gəlir cədvəlindən kənar təsisatlara vergi ödənişlərini, pul-kredit qarşılıqlı

əlaqələrini müəyyən edən göstəriciləri, həmçinin məbləğ şəklindəki bütün göstəriciləri şamil edir.

Bizə görə maliyyə yoxlanışının obyektinin təyin edilməsinə fərqli yanaşmalar arasında V.M. Rodionovanın və V.İ.Şleynikovanın yanaşması daha düzgün hesab edilir. Onların fikrincə maliyyə yoxlanışının obyektinə müxtəlif təsərrüfat subyektləri, həmçinin sektorlar, bölgə vahidləri, regionlar və bir sözlə ölkə səviyyəsində maliyyə vəsaitlərinin təşəkkül etməsi və istifadəsindəki pul-bölgü əməliyyatı daxil ola bilər.

1.2. Dövlət maliyyə nəzarəti: formaları, növləri və mövcud problemləri

DMN-in nəticələri gələcək iqtisadi dəyişikliklərin düşünülməsi və tətbiq edilməsi, dövlətin iqtisadi müdafiənin həyata keçirilməsi, büdcə prosesi çərçivəsində, dövlət idarəetməsi sistemi və quruluşu sahəsində, mühüm təşkilatların restrukturizasiyasına və onların idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərin təsdiqlənməsi üçün məqsədəuyğun strategiyaya sahib informasiya verə bilməsidir. Hakimiyyətin idarə edilməsi sistemində DMN-nin yeri və rolu şəkil 1.3-də göstərilmişdir.

Şəkil 1.3 Dövlətin idarə olunmasında dövlət maliyyə nəzarətinin yeri və rolu

Şəkildən göründüyü kimi, DMN hansısa bir əlaqələndirici həlqə və ya yaradıcı

sistem meyarı olaraq özünü göstərir ki, nəticədə bu dövlət “orqanizm”ində maliyyənin özünəməxsus “damarı” olması barədə təsəvvürlərə uyğundur.

P.Bobilevin haqlı şəkildə vurğuladığı kimi, “nəzarətçi orqanlar yadda saxlamalıdır ki, nəzarətin ardınca təqsirkarların hərəkətlərinə və ya hərəkətsizliyinə görə cəzalandırılması olmadan nəzarət xalis formal bir işə çevrilir. Başqa sözlə, qanunun icra olunmamasını qeydə alan nəzarət təqsirkara cəzanın tətbiq olunması və ya pozulmuş hüququn bərpası ilə müşayiət olunmalıdır”. [25,178]

Dialektikadan aydındır ki, istənilən sistemin elementlərinə strukturlaşmış elementlər məcmusu kimi yanaşdıqda, həmin elementlərin əlaqəsi hissə ilə tamın qarşılıqlı əlaqəsinə aid qanunlara tabe olur. Elementlər bütöv sistem şəklində birləşdikdə, bu sistemin xassələri onun komponentlərinin cəbri cəmindən fərqli olur. Subadditivlik prinsipinə (tam onun hissələrinin cəmindən həmişə böyükdür) əsaslanaraq, DMN-in ayrı-ayrı hissələrini və onların xassələrini çıxış nöqtəsi götürməklə DMN-in mahiyyətini tam anlamaq qeyri-mümkündür. DMN kimi mürəkkəb sistemin xassələri additiv deyildir, yəni bu sistemin xassələrini onun müxtəlif hissələrinin xassələrindən ibarət saymaq olmaz. Sistemdə baş verən struktur dəyişiklikləri həmin sistemin bir tam kimi inkişafının ümumi qanunlarına tabe olan elementlərin özlərinin də xassələrinin dəyişməsinə imkan verir. Bu səbəbdən də sistemli yanaşma üsulundan faydalanmaqla tamın xassələrini izah etmək, yəni [32, s.74]:

- 1) DMN-in sistem kimi xarakterizəsi (yəni onun sistemyaradıcı xassələrinin müəyyən edilməsi) üçün tərtib edilmiş müvafiq vasitələr olmalı;
- 2) DMN sisteminin əsası olan müxtəlif orqanlar və bölmələr - məsuliyyət mərkəzləri arasında integrativ əlaqələr interpretasiya edilməli;
- 3) sistemin əsas elementləri müəyyən edilməli;
- 4) obyektin sistem kimi inkişafının yolları təyin olunmalıdır.

Sözündən tələblərə müvafiq araşdırma aparmazdan əvvəl, fikrimcə, əsas sistemyaradıcı element olan DMN-in məsuliyyət mərkəzi anlayışın məzmununu açıqlayaq.

DMN-in məsuliyyət mərkəzi (MM) - nəzarət vəzifələrini daşımaqla və bu

funksiyalar hüdudunda məsuliyyət daşıyan, nəzarət proqramları vasitəsilə münasibətdə olan DMN-in təşkilatı struktur vahidi (müxtəlif aspektlərdə) və yaxud belə struktur vahidlərinin məcmusu, DMN-in təşkilatı struktur vahidi və ya həlqəsi dedikdə, müəyyən monitoring vəzifələrini daşıyan idarə, struktur bölməsi (bölmələr qrupu) və yaxud müxtəlif vəzifəli şəxslər (vəzifəli şəxslər qrupu) nəzərdə tutulmalıdır. DMN-in proqramı müəyyən monitoring işlərinin görülməsi üçün sənədli şəkildə tərtib edilmiş plan kimi anlaşılır. Bu planda həmin tədbirlərin (o cümlədən, birgə yoxlamaların) məqsəd və funksiyaları nəzarət obyektləri, nəzarətin həyata keçirilməsi ardıcılığı və müddətləri, icraçılar, onların fəaliyyət qaydası göstərilir.

Aparılmış tədqiqata uyğun olaraq DMN-in çoxsəviyyəli təşkilatı strukturunun yaradılmasında xüsusən iki qrup MM anlayışı nəzərdə tutulur: 1) konkret nəzarət obyektlərinə bilavasitə təsir göstərən lokal MM (məsələn, DMN-in ayrı-ayrı orqanları, bu orqanların müvafiq bölmələri və s.); 2) sistemin müxtəlif həlqələrinin və bütövlükdə sistemin tamlığını təmin edən koordinasiya MM (məsələn, koordinasiya şuraları və s.) MM-də zəruri funksiyaların cəmləşdirilməsi sistemə lazımi dinamizm verir. Bütövlükdə sistemin koordinasiyasını tələb etməyən nəzarət proseslərinin baş verdiyi yerlərdə məsələ xeyli asanlaşır. Bütün sistemin (onun həlqələrinin vahidlərinin) uzlaşdırılmış işlərinin bərpasını tələb edilən əlaqələndirici MM-lərdə isə bu məsələyə münasibət daha mürəkkəb olacaqdır.

Bu araşdırmanın məntiqinə görə, DMN-in sistemyaradıcı xassələrinin ətraflı təhlil olunması başa düşülür. DMN-in sistemyaradıcı xassələrini təyin etmək üçün yada salmaq ki, istənilən sistemli araşdırmada təhlil edilən obyekt müəyyən elementlər çoxluğu kimi gözdən keçirilir. Sözügedən elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi həmin çoxluğun tamlıq xassəsini şərtləndirir, çünki aydındır ki, yalnız münasibətdə olan və qarşılıqlı təsirdə olan tərkib hissələri sistem əhatə edir və yeni xassələr doğururlar.

Elementlər içərisində olan çoxsaylı integrativ əlaqələr və münasibətlər sırf bu nöqtəyi-nəzərdən aşkar edilir. İnformasiyanın ötürülmə formaları, sistemin bəzi hissələrinin digər hissələrə təsir etməsi üsulları da aydınlaşdırılmalıdır.

İndi də DMN-i mürəkkəb təşkilatı sistemlər qisminə aid etməyə əsas verən bütövlük xassələrini nəzərdən keçirək.

Araşdırmaya uyğun olaraq sistemyaradıcı xassələrin sayının ən azı üç olması düşünülür:

- 1) nəzarətin subyekti ilə obyekt arasında bir-biri ilə əlaqələrin mahiyyəti;
- 2) MM-in müxtəlif səviyyəli və müxtəlif dərəcədə əhəmiyyətli növlərinin təşkilati cəhətdən nizamlanmış olması və onların qarşılıqlı təsiri;
- 3) DMN-in təşkilati struktur vahidlərinin və funksiyalarının bir-birilə əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri.

İndi bu müddəaları bir qədər ətraflı şəkildə nəzərdən keçirək.

Fikrimcə, hər bir idarəetmə sisteminin gördüyü işlər subyekt ilə obyekt arasında bilavasitə və zidd əlaqəyə əsaslanır. Bu fikrin nəzarətə tətbiqini şərh edək. Birbaşa əlaqədə idarəetmə qərarlarının tərtib edilməsi üçün faydalanılan nəzarət təsirinin nəticələrini təmin etməsi, əks əlaqədə isə nəzarətin həyata keçirilməsinin keyfiyyətini müəyyənləşdirməsi, onun obyektə göstərdiyi təsirin dərəcəsi barədə signal verməsi başa düşülür. Nəticədə, fikrimcə, nəzarət idarəetmə dairəsində əks əlaqəni gerçəkləşdirməli və əks etdirməlidir. Əks əlaqə, əvvələn monitoring obyektinin işlərinin optimallaşdırılması üçün, ikincisi, təşkilati baxımdan nəzarət subyektlərinin özlərinin fəaliyyətini təkmilləşdirmək məqsədilə təkliflər təsdiq olunması üçün mühüm rol oynamalıdır. Deməli, nəzarətin subyekti ilə obyekt arasında qarşılıqlı əlaqənin mahiyyəti idarəetmə prosesinin nəzarət elementinin bir sistem kimi formalaşmasını və inkişafını müəyyənləşdirməlidir.

Digər tərəfdən, DMN-in təşkilati strukturunu yaradan vahidlərin məcmusu sistemə xas olan tamlıq xassələrinə sahib olması başa düşülür. Bu halda təşkilati struktur müxtəlif aspektlərdə, məsələn, DMN orqanlarının dövlət quruluşunda ümumi strukturu və statusu, idarə səviyyəli DMN-in strukturu, müxtəlif idarələrin və ya orqanlar qrupunun daxili təşkilati strukturu, o cümlədən qarşılıqlı əlaqə elementləri, DMN-in hər hansı əlaqələndirici həlqələrinin və ya idarələrarası qurumların strukturu kimi interpretasiya edib bilər. Onda bu xassələrin DMN strukturlarına rəngarənglik verə bilməsinə və bütövlükdə, nəzarət obyektinin müxtəlif hissələrinin qarşılıqlı əlaqələrini, yəni dövlətdə var olan maliyyə münasibətlərini, həmin münasibətlərin predmetini və iştirakçıların müəyyən edə bilməsinə diqqət yetirilir. Yəni, burada

nəzarət obyektinin sistemliliyi onun subyektlərinin bir sistem kimi tamlığı ilə şərtlənir. O cümlədən, bu mövzuya başqa mövqedən yanaşmaq olar. Əgər dövlət maliyyəsini sistem hesab etsək, təkcə elə bu səbəbdən adekvat DMN sisteminin zəruriliyi tələb olunur.

Nəhayət, MM-lərin rəngarəngliyi və onların təşkilati baxımdan tənzimlənmiş olması prinsipinə müxtəlif obyektlərə eyni vaxtda təsir göstərməyə imkan yaradır. MM-brin tərkibi və strukturu ilk öncə ölkənin dövlət quruluşu ilə, dövlətin inkişafının bu və yaxud başqa dövründə onun funksiyaları və həll etdiyi məsələlərlə müəyyən edilir. Həmçinin, MM-in dinamizmi və çevikliyi çətinlik səviyyəsi fərqli olan obyektlərlə əlaqələri itirməməyə və onlara lazımi nəzarət təsirləri göstərməyə təkan verir. Nəticədə, MM-in təşkilati cəhətdən tənzimlənmiş olması, bir tərəfdən, DMN-ə açıq ifadə edilmiş sistemlilik xüsusiyyəti verir, digər tərəfdən, onların nəzarət funksiyaları arasında qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin üzə çıxmasına şərait yaradır.

DMN prosesinin dinamizmi, sabitliyi və fasiləsizliyi onun vəhdəti və təşkilati strukturunun optimal səviyyədə mərkəzləşməsi ilə şərtlənir. Əsas proqramlar üzrə DMN prosesinə aid tsikllərin xüsusiyyətləri isə MM-lərin seçilməsini və onların konkret funksiyalarını əsaslandırır. Məsələn, ictimai həyatın demokratikləşməsi, yeni iqtisadi əlaqələr, DMN prosesinin keyfiyyət səviyyəsinin yüksəldilməsinə dair müasir tələblər, o cümlədən, dövlət hakimiyyətinin üç müstəqil şaxəyə bölünməsi prinsipi DMN-in yeni bir növünün - parlament nəzarətinin tətbiq edilməsinə şərait yaratmış, icra hakimiyyətinin formalaşması isə nəzarətin daha bir növünün - prezident nəzarətinin yaranmasına əsas vermişdir. Yeni nəzarət növlərinin yaranması DMN-nin təşkilati strukturunda yeni həlqələrin, yeni MM-lərin meydana çıxmasını şərtləndirmişdir. Bununla belə, MM-lərin məcmusunun ən mühüm sistem xassələri heç də DMN prosesi nəticəsində formalaşmır. Burada həlledici amil - MM-lərin DMN obyektlərinin tərkibi və məqsədləri ilə nə dərəcədə uzlaşmasıdır.

Beləliklə, DMN-i sistem kimi səciyyələndirdiklərimə görə, bu sistemin əsas elementlərini təyin etməyə çalışaq.

DMN sistemi aşağıdakı əsas elementlərdən ibarətdir:

- təşkilati strukturlar (o cümlədən, onların həlqələri - MM-lər, onların statusu);
- metodoloji əsas (DMN anlayışı, onun məqsədləri, vəzifələri, prinsipləri, tələbləri və növləri);
 - normativ hüquqi mənbə;
 - elmi-araşdırma və tədris bazası, kadr təminatı;
 - maddi-texniki avadanlıq və maliyyə təminatı (o cümlədən, DMN-in iş şəraitinə müvafiq maliyyə resursları, texnika, binalar və s.);
- informasiya-kommunikasiya infrastrukturunu (məlumat təminatı və kommunikasiyalar sistemi).

Nəzarətin həyata keçirilməsinin metodiki təminatını aşağıdakı üç səviyyəyə ayırmaq olar:

- 1) ümumi şəkildə olan metodiki təminat (və ya nəzarətin ümumi metodiki təminatı);
- 2) ümumi metodiki təminata aid olan ümumi və xüsusi standartlar (metodiki təminat standartları), habelə əlavə standartlar,
- 3) nəzarətin birbaşa metodiki təminatı (yəni bu səviyyədə metodiki təminatlar birbaşa, dəqiq və ya spesifik xarakter kəsb edirlər-konkret nəzarət tədbirləri üzrə qarşılıqlı vəzifə fəaliyyəti, informasiya axınları və s.).

Belə yanaşma və ya DMN-in həyata keçirilməsinin metodiki təminatının konsepsiyası, zənnimcə, DMN-in ümumi və sistemli tənzimlənməsini təmin edər və deməli, onun təkmilləşdirilməsində mühüm istiqamət olar.

Yuxarıda sadalanan səviyyələri və ya nəzarətin həyata keçirilməsinin metodiki təminatının elementlərini ardıcılıqla müfəssəl şəkildə, zərurət olduqca, misallar gətirməklə nəzərdən keçirək.

Nəzarətin ümumi metodiki təminatı nəzarətin bütün eynitipli prosesini - nəzarət obyektini və proqramın müəyyənləşdirmək mərhələsindən tutmuş nəzarətin aon vəziyyətinə aid çıxarılmış və müvafiq hesabatlarda, aktlarda, arayışlarda, məktublarda və s. əks etdirilmiş qərarların icrasının yoxlanılması mərhələsinədək ümumi şəkildə təsvir etməkdən ibarətdir. Həm də nəzarətin ümumi metodiki

təminatım nəzarət obyektinin tipinə - obyektlərin aqreqatlarına və yaxud onların daha kiçik hissələrinə - vahidlərə uyğun olaraq (məsələn, təsərrüfat subyektinə nəzarət proseduru, hökumətin qərarına-iqtisadi proqrama nəzarətin metodiki təminatı və s.) bölmək olar; yəni metodiki təminatın müvafiq bölmələri bu aqreqatlar nöqtəyindən nəzərdən də var ola bilər (misal üçün, kommərşiya təşkilatına nəzarətin metodiki təminatı, dövlət hakimiyyət idarələrinə nəzarətin metodiki təminatı, budcə prosedurun istənilən bir aspektinə nəzarətin metodiki təminatı və s.). Bundan əlavə, ümumi metodiki təminatı əsas nəzarət formalarına görə ayırmaq olar.

Maliyyə monitorinqinin növlərinin, forma və üsullarının təsnifləşdirilməsini əsasında müəyyən münasibətləri göstərən əlamətlər durur.

Maliyyə nəzarətinin növlərini təyin etmək üçün konkret şəkildə təsərrüfatın daha ciddi əlamətlərindən olan nəzarətin subyekt və obyekt vacib hesab edilir. Adətən maliyyə monitorinqinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir (cədvəl 1.1).

Cədvəl 1.1

Maliyyə nəzarətinin növləri

Maliyyə nəzarətinin növləri	
Təsnifatın əlamətləri	Maliyyə nəzarətinin növləri
Nəzarətin subyekt	Dövlət, qeyri-dövlət (audit, təsərrüfatdaxili, ictimai)
Nəzarətin obyekt	Büdcə, vergi, gömrük, valyuta, sığorta, pul-kredit və s.

Monitorinqi edən subyektlərdən asılı olaraq ölkənin maliyyə monitorinqi və qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti fərqləndirilir. Ölkənin maliyyə monitorinqi dövlət hakimiyyət idarələri və habelə onlar tərəfindən yaradılmış özəl təşkilatlar hesabına təmin olunan fəaliyyət və əməliyyatların məcmusudur.

Ölkənin maliyyə monitorinqi dövlət gəlir cədvəlinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının gəlir cədvəlinin, büdcədən-kənar dövlət təsisatlarının icraları, habelə yerli büdcələrə məcəllə və icra hakimiyyəti idarələrinin tapşırığı öhdəliklərin təşkil olunması üçün ayırdıqları maliyyə sərvətlərinin istifadəsi, pul sirkulyasiyasının yerinə yetirilməsi, kredit resurslarından və investisiyalarından istifadə, dövlət zəmanəti ilə əldə edilmiş və ya büdcədən verilmiş kreditlərdən,

həmçinin

ehtiyatlardan

istifadə, maliyyə və vergi güzəştlərinin verilməsi, qiymət siyasətinin həyata keçirilməsinin düzgünlüyü, qanunvericiliklə təyin olunmuş fonnada təsərrüfat subyektlərinə verilmiş dövlət mülkiyyətindən istifadənin maliyyə səmərəliliyi, maliyyə-kredit təşkilatlarında dövlət maliyyə sərvətlərinin dövriyyəsi və dövlət şirkətlərinin maliyyə-təsərrüfat işləri üzərində gözetimdən təşkil edilmişdir. Qısacası, ölkənin maliyyə monitorinqi maliyyə sərvətlərinin təşəkkül etməsi, bölgüsü və faydalanılmasının qanuniliyi və əlverişliliyinin bərpası üçün tətbiq edilir. [26, s. 103]

Ölkənin maliyyə monitorinqi nəinki iqtisadiyyatın dövlət sektorunu əhatə edir, eyni zamanda bütün mülkiyyət formalarının subyektlərinə aid edilir ki, bu da onlar tərəfindən vergi qanunvericiliyinə əməl olunması, dövlət və bələdiyyə sifarişlərinin təşkil edilməsi, subsidiya, dotasiya və büdcə kreditlərinin məqsədli istifadəsi, habelə vergi güzəştlərinin verilməsi və istifadəsinin səmərəliliyinin yoxlanılması metodu ilə tətbiq olunur. Yəni, dövlət maliyyə monitorinqinin obyekt kimi dövlət maliyyə sərvətlərinin təşəkkül etməsi və istifadəsi ilə bağlı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti prosesində meydana gələn bütün pul münasibətləri çıxış edir.

Ölkənin maliyyə monitorinqinin vəzifələrinə aiddir:

- dövlət gəlir cədvəlinin və büdcədən kənar dövlət təsisatlarının gəlir cədvəllərinin təşəkkül etməsi və istifadəsinin düzgünlüyünün yoxlanılması;
- ölkənin və bələdiyyə özünüidarəetmə idarələrinin maliyyə resurslarının məqsədli və əlverişli sərf edilməsi vəziyyətinin yoxlanılması;
- dövlət və yerli mülkiyyətin qanuniliyi və səmərəli istifadəsinin yoxlanılması;
- vergiyə cəlbəmə, pul vəsaiti, gömrük və bank fəaliyyəti sahəsində mövcud qanunvericiliyə əməl olunması üzərində gözetim;
- mühasibat uçotunun doğru yerinə yetirilməsi və hesabatların həqiqiliyinin yoxlanılması.

Ölkənin maliyyə monitorinqinin vəzifələri aşağıdakılardır:

- büdcə vəsaitlərinin daxil olması mənbələri üzərində nəzarət;

- büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində nəzarət;
- dövlət və yerli mülkiyyətdən əlverişli faydalanma və onun qorunub-saxlanması üzərində nəzarət;
- maliyyə sui-istifadə durumlarının əngəllənməsi;
- dövlət və yerli büdcədən kənar fondlarının vəsaitlərinin istifadəsi üzərində nəzarət;
- vergiyə cəlb etmə, dotasiya alınması üzrə güzəştlərin verilməsi səmərəliliyi və faydalanılmasının qanuniliyi üzərində nəzarət;
- banklarda və başqa maliyyə-kredit idarələrində gəlir cədvəli və büdcədən kənar təsisatların pulları ilə davranış üzərində nəzarət.

Tərəqqi etmiş dövlətlərdə ölkənin maliyyə monitorinqinin təşkili çox hallarda dövlət quruluşunun forması ilə təyin edilir. Təsnifləşdirmənin müəyyən əlamətləri nəzərə alınmaqla daxili ölkənin maliyyə monitorinqinin aşağıdakı növlərini fərqləndirmək olar.

1. Dövlət hakimiyyətinin bölünməsi prinsiplərinə görə.

✓ dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik orqanları tərəfindən həm bilavasitə (parlament nəzarəti) və eyni zamanda onlar tərəfindən yaradılan xüsusi orqanlar tərəfindən həyata keçirilən müstəqil nəzarət;

✓ prezident hesabına edilən monitorinq ;

✓ icra hakimiyyəti idarələri hesabına edilən monitorinq.

Parlament nəzarətinə aiddir: büdcənin və onun yerinə yetirilməsinə aid hesabatın müzakirə və təsdiqi; komitələrin və komissiyaların nəzarət fəaliyyəti.

Bəzi dövlətlərdə (Almaniya, Fransa, İspaniya, Rusiya və s.) müstəqil ölkənin maliyyə monitorinqi qismində Hesablama Palatası çıxış edir. Azərbaycanda parlament nəzarətini, o cümlədən maliyyə nəzarəti sferasında Mili Məclis təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında müstəqil ölkənin maliyyə monitorinqi idarəsi Mili Məclisin formalaşdırdığı və ona hesabat verən Hesablama Palatası və onun strukturlarıdır. Hesablama Palatası mütəmadi iş görən, ictimai və funksional

azadlığa sahib dövlət büdcəsinə maliyyə monitoring idarəsidir.

Ölkəmizin icra hakimiyyəti çərçivəsində nəzarət sistemi idarələrinin “Gəlir cədvəli sistemi barəsində” Azərbaycan Respublikasının Nizamnaməsini

xüsusilə Respublikanın Nazirlər Kabineti formalaşdırır. İcra hakimiyyəti idarələri və bələdiyyə özünüidarəetmə idarələrinin həyata keçirdikləri maliyyə monitoringi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə, Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinə, Azərbaycan Respublikası subyektlərinin və bələdiyyə qurumlarının maliyyə orqanlarına, büdcə vəsaitlərinin baş sərəncamçılara həvalə edilmişdir.

Ölkəmizdə Prezident monitoringini, dövlət başçısının ölkənin maliyyəsi haqqında sərəncamlarının tətbiqi üzərində monitoringi məcəlləyə müvafiq olaraq Prezident tərəfindən həvalə edilmiş orqan (məsələn, Prezident Administrasiyasının Nəzarət Şöbəsi) yerinə yetirir.

2. Dövlət hakimiyyəti səviyyəsinə görə aşağıdakılar fərqləndirilir: ölkənin maliyyə monitoringinin dövlət idarələri və ölkənin maliyyə monitoringinin yerli (regional)

orqanları. Dövlət orqanlarına isə daxildir: Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası, dövlət başçısının Nəzarət Şöbəsi, Maliyyə Monitoringi Servisi, Dövlət Gömrük Servisi, ölkənin Milli Bankı Azərbaycan Respublikası subyektlərinin gözətim-hesablama idarələrini məxsus etmək mümkündür.

3. Səlahiyyətlərin xarakterinə görə - ümumi səlahiyyətli, sahə səlahiyyətli və sahələrarası səlahiyyətli orqanlar fərqləndirilir. Ümumi səlahiyyətli orqanlar kifayət qədər geniş dairəli məsələlər üzrə monitoringi tətbiq edir Sahə səlahiyyətli orqanlara Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Monitoringi Xidmətini, sahələrarası səlahiyyətli orqanlara isə ölkəmizin Vergilər Nazirliyini və Dövlət Gömrük Xidmətini daxil etmək mümkündür.

Maliyyə yoxlanışının formalarına ənənəvi olaraq ictimai yoxlama da aid edilir. İctimai nəzarət dedikdə bilavasitə vətəndaşların, ictimai işçi sahələr və qurumlar tərəfindən, yəni özəl dövlət monitoringi orqanının iştirakı olmadan həyata keçirilən yoxlama nəzərdə tutulur.

Yoxlamanın obyektı əsasında aşağıdakı nəzarət növləri fərqləndirilir: büdcə, vergi, gömrük, valyuta nəzarəti, sığorta sferasının nəzarəti, pul-kredit, büdcədənkənar fondların fəaliyyətinə nəzarət və s.

Gəlir cədvəli monitorinqi maliyyə monitorinqinin ən vacib növlərindən biri olmaqla gəlir cədvəlinin qazanc və məsrəflərinin tərtibinin və icrasının düzgünlüyünün yoxlanılması, büdcənin icrası gedişində qanun pozğunluqlarının təsbit edilməsini, büdcə uçotunun düzgün aparılmasına nəzarəti təmin edir. Vergi və gömrük nəzarətinə ya nəzarətin müstəqil növləri şəklində, ya da büdcə nəzarətinin ayrılmaz hissəsi şəklində baxmaq olar.

Obyektiv maliyyə sisteminin müxtəlif sfera və həlqələrində əmələ gələn maliyyə münasibətləri olan maliyyə nəzarətini həm dövlət idarələri, eyni zamanda qeyri-dövlət maliyyə idarələri təşkil oluna bilər. Nəticədə, əmniyyət sferasında maliyyə nəzarətini xüsusi yaradılmış dövlət orqanı və auditor birliyi həyata

keçirir.

Pensiya təminatı rejimində maliyyə nəzarəti Hesablama Palatası və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Təsisatı hesabına təşkil olunur.

Monitorinq subyektı hesabına təşkil olunan monitorinq fəaliyyəti və əməliyyatlarının məcmusu bir sıra amillərdən asılı olan bu və yaxud başqa şəkildə göstərilə bilər. Bu amilləri nəzərə almaqla (nəzarətin həyata keçirilməsi vaxtı və yeri, onun aparılmasının dövriliyi və s.) maliyyə monitorinqinin bəzi formalarını ayırmaq olar.

Həyata keçirilmə müddətinə görə qabaqcadan (ilkin) nəzarət, cari və sonra nəzarət fərqləndirilir.

Başlanğıc maliyyə monitorinqi-maliyyə-təsərrüfat əməliyyatları başa çatana qədər təşkil olunur. Sözügedən prosedur büdcədənkənar fondların layihəsi haqqında qanun müzakirə edilməsi və qəbulu gedişində, büdcə smetalarının tərtibi mərhələsində baş verir. O, maliyyə qanunvericiliyi pozuntularının əngəllənməsi üçün vacib

rol oynayır.

Başlanğıc maliyyə monitorinqi-maliyyə vəsaitlərinin formalaşması, proqram və projektlərin tərtib edilməsi və qəbulu mərhələsində aparılan nəzarətdir.

Cari maliyyə monitorinqi maliyyə-təsərrüfat əməliyyatının yerinə yetirilmə prosesində təşkil olunur. Sözügedən nəzarət parlament dinləmələri gedişində büdcənin icrasının ayrı-ayrı məsələləri müzakirə edilərkən, deputat sorğusu ilə bağlı olaraq, büdcənin kassa xərclərinin həyata keçirilməsi, ödəniş sənədlərinin xəzinə orqanları tərəfindən gözdən keçirilməsi zamanı istifadə olunur. Cari maliyyə nəza-

rəti nəzarət obyektinin durumunu göstərən zəruri operativ məlumat qazanmağa, kənarlaşma halları aşkarlandıqda zəruri dəyişikliklərin olmasına şərait yaradır. [27, s. 5]

Cari maliyyə monitorinqi-ilkin sənədlər, operativ xəzinə, inventarlaşma materialları və müşahidə məlumatları əsasında vəsaitlərin formalaşması və istifadəsinə görə maliyyə təsərrüfat prosedurlarının yaranması mərhələsində aparılan nəzarət formasıdır.

Sonrakı maliyyə monitorinqi maliyyə təsərrüfat prosedurlarının yekunlarına görə maliyyə təsərrüfat prosedurları bitdikdən sonra aparılır və təsərrüfat subyektlərinin işlərinin daha dərinədən öyrənilməsi ilə seçilir. Mütləq şəkildə sonrakı nəzarətin yekunları üzrə sənədlər (məsələn, akt) hazırlanır ki, onun da iddialarının tətbiq olunması məcburidir.

Maliyyə monitorinqi keçirilərkən müəyyən üsullardan faydalanılır ki, onlara da adətən müayinə, yoxlama, təftiş, nəzarət, müşahidə monitorinq, təhlil və s. aid edilir.

Müayinə gələcəkdə ətraflı yoxlamanın məqsədəuyğunluğunu müəyyən etmək məqsədi ilə konkret məsələyə əsasən informasiyaların əldə olunması və ümumi təhlilidir.

Yoxlama - təsərrüfatçılıq subyektlərinin müəyyən maliyyə - təsərrüfat əməliyyatları üçün ayrıca nəzarət fəaliyyəti və yaxud nəzarət fəaliyyəti sisteminin

tətbiqini ifadə edir.

Təftiş - maliyyə monitorinqinin iri həcmli metodudur. O, yoxlanılan dövrdə aparılmış maliyyə-təsərrüfat prosedurlarının qanunauyğunluğunun, məqsədyönlülüyünün və səmərəliliyinin, habelə vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinin qanunauyğunluğu və düzgünlüyünün sənədlər və fiziki yoxlamalar üzrə məcburi nəzarət fəaliyyəti sistemidir. Monitorinqdən fərqlənərək təftiş yoxlanılan təşkilatlarda işin durumu barəsində daha geniş və konkret informasiya verir çünki, yoxlanılan sənədlərin hamısının əhatə edilməsini bildirir.

Yoxlanılan məsələlərin əhatəsi tamlığı üzrə yoxlama və təftiş tematik (müəyyən dairə məsələlər üzrə aparılır) və kompleks olur. Nəzarətin mənbə xarakterinə görə sənədli yoxlama və təftiş (təşkilatın fəaliyyətində maliyyə hesabatlılığını və sənədlərin yoxlanması) və faktiki təftişin nəticələri aktla rəsmiləşdirilir ki, bunun da əsasında maliyyə-təsərrüfat çətinliyinin ortadan götürülməsi, maddi zərərlərin əvəzinin ödənilməsi və günahkarların göz altına alınması üzrə tədbirlər görülür.

Nəzarət etmə (göz yetirmə) bu və ya digər fəaliyyət sahəsində müəyyən edilmiş şərtlərin tətbiqi üzərində müşahidə üzrə dövrü nəzarət fəaliyyəti sistemini əks etdirir. Məsələn, təsərrüfat subyektlərinin lisenziyalaşdırma şərtlərinə əməl olunması üçün onların gördüyü işlərə monitorinq keçirilir.

Monitorinq nəzarətdən fərqli olaraq təsərrüfat subyektinin fəaliyyətində cari fərqlilikləri təyin etmək məqsədilə müşahidə üzrə daimi baş verən nəzarət fəaliyyəti və əməliyyat sistemini əks etdirir. [21, s. 116]

Son olaraq vurğulamaq istərdim ki, yoxlamanın kompleks metodiki vəsaiti yoxlamanın bütün eynixarakterli prosesini - yoxlama obyektini və proqramını təyin etmək prosedurun da aid olmaqla yoxlamanın son vəziyyətlərinə görə çıxarılmış və uyğun hesabatlarda, protokollarda, ərizələrdə, məktublarda və s. qeyd olunmuş təkliflərin tətbiqinin yoxlanılması mərhələsinədək kompleks formada təsvir etməkdən təşkil olunmuşdur. Həmçinin nəzarətin kompleks metodiki vəsaiti yoxlama obyektinin xarakterinə - obyektlərin aqreqatlarına və yaxud onların ən kiçik qisimlərinə - vahidlərə müvafiq olaraq (məsələn, təsərrüfat subyektinə yoxlama

mərhələsi, hökumətin təklifinə-iqtisadi proqrama nəzarətin metodiki vəsaiti və s.) bölmək olar; başqa sözlə metodiki vəsaitin uyğun bölmələri bu aqreqlər baxımından da var ola bilər (misal üçün, kommərsiya) işçi sahəsinə nəzarətin metodiki vəsaiti, dövlət idarəetməsinə nəzarətin metodiki vəsaiti, gəlir cədvəli prosesinin istənilən aspektinə nəzarətin metodiki vəsaiti və s.). Bundan başqa, kompleks metodiki vəsaiti mühüm nəzarət formalarına əsasən ayırmaq olar. [22, s.126]

1.3 Maliyyə nəzarəti sistemində parlament nəzarətinin yeri və rolu

Parlament maliyyə nəzarətinin təşkilinin başlıca xüsusiyyəti onun idarəetmənin bütün elementləri ilə münasibətdə olmaqla idarəetmənin ümumi proseslərində mütəmadi iştirak etməsidir.

Parlament maliyyə nəzarəti özü özlüyündə dövlətin ayrı ayrı sektorlar üzrə fəaliyyətini tam, ardıcıl, sənədlə və qarşılıqlı əlaqədə əks etdirməklə onun üzərində müntəzəm gözetimdən ibarətdir.

Parlament maliyyə gözetimi dövlət gəlir cədvəlinin, Naxçıvan Muxtar Respublikası gəlir cədvəlinin, büdcədən kənar dövlət təsisatlarının layihə tərtib olunması və icraları, habelə yerli büdcələrə məcəllə və icra hakimiyyəti idarələrinin tapşırığı öhdəliklərin tətbiq olunması üçün seçdikləri maliyyə vəsaitlərinin istifadəsi, pul sirkulyasiyasının həyata keçirilməsi, kredit resurslarından və investisiyalarından istifadə, ölkənin zəmanəti ilə əldə edilmiş və ya büdcədən verilmiş kreditlərdən, həmçinin ehtiyatlardan istifadə, qiymət siyasətinin təmin edilməsinin düzgünlüyü, məcəlləyə əsasən təyin edilmiş formada təsərrüfat subyektlərinə verilmiş dövlət mülkiyyətindən istifadənin maliyyə səmərəliliyi, maliyyə-kredit təşkilatlarında dövlət maliyyə sərvətlərinin dövriyyəsi və dövlət şirkətlərinin maliyyə-təsərrüfat işlərinə edilən gözetimdən təşkil edilmişdir. Yəni, dövlət maliyyə gözetimi maliyyə sərvətlərinin təşəkkül etməsi, bölgüsü və faydalanılmasının qanuniliyi və əlverişliliyinin həyata keçirilməsi üçün tətbiq olunur [7, s.106].

Parlament maliyyə nəzarəti nəinki iqtisadiyyatın dövlət sektorunu əhatə edir, eyni zamanda bütün mülkiyyət formalarının subyektlərinə aid edilir ki, nəticədə bu onlar tərəfindən vergi qanunvericiliyinə əməl olunması, dövlət və yerli sifarişlərinin yerinə yetirilməsi, subsidiya, dotasiya və büdcə kreditlərinin məqsədli istifadəsi, habelə vergi güzəştlərinin verilməsi və istifadəsinin səmərəliliyinin yoxlanılması metodu ilə təşkil edilir. Yəni, dövlət maliyyə gözetiminin obyekt kimi dövlət maliyyə sərvətlərinin təşəkkül etməsi və faydalanılması ilə bağlı təsərrüfat subyektlərinin işlərinin tətbiqi zamanı meydana gələn bütün pul münasibətləri çıxış edir.

Parlament maliyyə nəzarətinin vəzifələrinə aiddir:

- dövlət gəlir cədvəlinin və büdcədən kənar dövlət təsisatlarının gəlir cədvəllərinin formalaşması və istifadəsinin düzgünlüyünün yoxlanılması;
- dövlətin və bələdiyyə idarələrinin maliyyə resurslarının məqsədli və əlverişli sərf edilməsi vəziyyətinin yoxlanılması;
- dövlət və yerli xəzinənin qanuniliyi və səmərəli istifadəsinin yoxlanılması;
- vergiyə cəlbətmə, pul vəsaiti və bank işləri sahəsində mövcud qanunvericiliyə riayət olunması üzərində gözetim;

Parlament maliyyə gözetiminin vəzifələri aşağıdakılardır:

- büdcə vəsaitlərinin daxil olması mənbələri üzərində nəzarət;
- büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində nəzarət;
- dövlət maliyyəsindən əlverişli şəkildə faydalanma və onun mühafizə edilməsi üzərində nəzarət;
- maliyyə sui-istifadə vəziyyətinin əngəllənməsi;
- büdcədən kənar fondlarının vəsaitlərinin istifadəsi üzərində nəzarət;
- vergiyə cəlbətmə, dotasiya alınması üzrə güzəştlərin verilməsi səmərəliliyi və faydalanılmasının qanuniliyi üzərində nəzarət;
- banklarda və başqa maliyyə-kredit idarələrində gəlir cədvəli və büdcədən kənar təsisatların pulları ilə davranış üzərində nəzarət [4, s.86].

Birinci dünya dövlətlərdə dövlət parlament maliyyə gözetiminin həyata keçirilməsi çox hallarda dövlət quruluşunun forması ilə müəyyən edilir.

Təsnifləşdirmənin müəyyən əlamətləri nəzərə alınmaqla daxili dövlət maliyyə gözetiminin aşağıdakı növlərini fərqləndirmək olar.

4. Dövlət hakimiyyətinin bölünməsi prinsiplərinə görə.

✓ dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik orqanları tərəfindən həm bilavasitə (parlament nəzarəti) və eyni zamanda onlar tərəfindən yaradılan xüsusi orqanlar tərəfindən həyata keçirilən müstəqil nəzarət;

✓ prezident hesabına təşkil edilən gözetim;

✓ icra hakimiyyəti idarələri hesabına edilən gözetim.

Ümumilikdə parlament nəzarətinə aiddir: büdcənin və onun yerinə yetirilməsinə aid hesabatın müzakirə və təsdiqi; komitələrin və komissiyaların nəzarət fəaliyyəti.

Bəzi dövlətlərdə (Almaniya, Fransa, İspaniya, Rusiya və s.) müstəqil dövlət parlament maliyyə nəzarəti qismində Hesablama Palatası çıxış edir. Ölkəmizdə parlament nəzarətini, o cümlədən maliyyə nəzarəti sferasında Mili Məclis təşkil edir. Milli Məclis komitələr əhatə edir, Hesablama Palatası əmələ gətirir.

Ölkəmizdə Parlament nəzarətini təmin edən müstəqil ölkənin maliyyə monitorinqi idarəsi Mili Məclisin formalaşdırdığı və ona hesab verən Hesablama Palatası və onun strukturlarıdır. Hesablama Palatası mütəmadi işlər görən, ictimai və funksional azadlığa sahib dövlət büdcəsinə maliyyə gözetimi idarəsidir.

Ölkəmizdə icra hakimiyyəti çərçivəsində nəzarət sistemi orqanlarını "Gəlir cədvəli sistemi barəsində" Azərbaycanın nizamnaməsini ən çox da Respublikanın Nazirlər Kabineti yaradır. İcra hakimiyyəti idarələri və bələdiyyə idarələrinin həyata keçirdikləri maliyyə gözetimi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə, Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinə, Azərbaycan Respublikası subyektlərinin və bələdiyyə qurumlarının maliyyə orqanlarına, büdcə vəsaitlərinin baş sərəncamçılarına həvalə edilmişdir.

Maliyyə nəzarətinin növlərinə ənənəvi olaraq ictimai nəzarət də şamil edilir. İctimai nəzarət dedikdə bilavasitə vətəndaşların, ictimai təşkilatlar və birliklər tərəfindən, yəni özəl dövlət gözetimi orqanının iştirakı olmadan təşkil olunan gözetim

nəzərdə tutulur.

Parlament-büdcə nəzarəti maliyyə gözetiminin ən vacib növlərindən biri olmaqla gəlir cədvəlinin qazanc və məsrəflərinin tərtibinin və icrasının düzgünlüyünün yoxlanılması, büdcənin icrası gedişində nizanamə pozğunluqlarının təsbit edilməsini, büdcə uçotunun düzgün aparılmasına gözetimi həyata keçirir. Vergi və gömrük nəzarətinə ya nəzarətin müstəqil növləri şəklində və yaxud büdcə nəzarətinin ayrılmaz hissəsi şəklində nəzər salmaq mümkündür.

Obyektiv maliyyə sisteminin müxtəlif sfera və həlqələrində əmələ gələn maliyyə münasibətləri olan maliyyə nəzarətini həm dövlət hakimiyyət idarələri, eyni zamanda qeyri-dövlət maliyyə idarələri təmin edə bilər. Nəticədə, sığorta sferasında maliyyə nəzarətini xüsusi yaradılmış dövlət orqanı və auditor təşkilatı həyata keçirir.

Gözetim subyekti hesabına təşkil edilən gözetim fəaliyyəti və əməliyyatlarının məcmusu bir sıra amillərdən asılı olan bu və yaxud başqa formada özünü göstərə bilər. Sözügedən amilləri nəzərə almaqla (nəzarətin həyala keçirilməsi vaxtı və yeri, onun aparılmasının dövriliyi və s.) maliyyə gözetiminin aşağıdakı şəkillərini ayırmaq olar.

Parlament nəzarətinin metodologiyası dair vurğulamaq istərdim ki, həyata keçirilmə müddətinə görə qabaqcadan (ilkin) nəzarət, cari və sonradan nəzarət fərqləndirilir.

Metodoloji baxımdan başlanğıc maliyyə gözetimi-maliyyə əməliyyatları başalayana kimi təşkil edilir. Sözügedən prosedur büdcədən kənar fondların layihəsi haqqında qanun müzakirəsi və qəbulu gedişində, büdcə smetalarının tərtibi mərhələsində baş verir. O, maliyyə qanunvericiliyi pozğunluqlarının əngəllənməsi üçün vacib rol oynayır.

Başlanğıc maliyyə gözetimi-maliyyə vəsaitlərinin formalaşması, proqram və projelərin tərtibi və təsdiqi mərhələsində aparılan nəzarətdir.

Cari maliyyə gözetimi maliyyə əməliyyatının yerinə yetirilmə prosedurunda təşkil edilir. Sözügedən nəzarət parlament dinləmələri gedişində büdcənin icrasının ayrı-ayrı məsələləri müzakirə edilərkən, deputat sorğusu ilə bağlı olaraq, büdcənin

kassa xərclərinin həyata keçirilməsi, ödəniş sənədlərinin xəzinə orqanları tərəfindən yoxlanılması anında istifadə edilir.

Cari maliyyə gözetimi nəzarət obyektinin durumunu əks etdirən zəruri operativ məlumat qazanmağa, kənarlaşma halları aşkarlandıqda zəruri dəyişikliklərin olunmasına şərait yaradır.

Cari maliyyə gözetimi-ilkin sənədlər, operativ xəzinə, inventarlaşma materialları və müşahidə məlumatları əsasında vəsaitlərin formalaşması və istifadəsinə görə maliyyə təsərrüfat prosedurlarının müşahidə olunması mərhələsində aparılan nəzarət formasıdır.

Sonrakı maliyyə gözetimi maliyyə təsərrüfat prosedurlarının yekunlarına görə maliyyə təsərrüfat prosedurları bitdikdən sonra aparılır və təsərrüfat amillərinin işlərinin daha dərinə öyrənilməsi ilə seçilir. Mütləq şəkildə sonrakı nəzarətin yekunları üzrə sənədlər (məsələn, akt) hazırlanılır ki, onun da şərtlərinin tətbiqi məcburidir.

Maliyyə gözetimi tətbiq edilərkən müəyyən üsullardan faydalanılır ki, onlara da adətən müayinə, yoxlama, təftiş, nəzarət, müşahidə monitoring, təhlil və s. daxil edilir.

Müayinə gələcəkdə ətraflı yoxlamanın məqsədəuyğunluğunu təyin etmək üçün konkret məsələ üzrə informasiyaların əldə edilməsi və ümumi təhlildir.

Yoxlama - təsərrüfatçılıq subyektlərinin müəyyən maliyyə - təsərrüfat əməliyyatları üçün ayrıca nəzarət fəaliyyəti və yaxud nəzarət fəaliyyəti sisteminin tətbiqini ifadə edir [10, s.118].

Təftiş - maliyyə nəzarətinin iri həcmli metodudur. O, yoxlanılan dövrdə aparılmış maliyyə-təsərrüfat prosedurlarının qanuna uyğunluğunun, məqsədyönlülüyünün və səmərəliliyinin, habelə vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinin qanuna uyğunluğu və düzgünlüyünün sənədlər və fiziki yoxlamalar üzrə məcburi nəzarət fəaliyyəti sistemidir.

Yoxlanılan məsələlərin əhatəsi tamlığı üzrə yoxlama və təftiş tematik (müəyyən dairə məsələlər üzrə aparılır) və kompleks (yəni, təsərrüfat maliyyə fəaliyyətinin praktiki olaraq bütün aspektlərini əhatə edir) olur. Nəzarətin mənbə

xarakterinə görə sənədli yoxlama və təftiş (təşkilatın fəaliyyətində maliyyə hesabatlılığını və sənədlərin yoxlanması) və faktiki (pul vəsaitlərinin və maddi ehtiyatların və s. inventarlaşmasının aparılması kimi fəndlərdən istifadə edilir) təftişin nəticələri aktla rəsmiləşdirilir ki, bunun da əsasında maliyyə-təsərrüfat pozuntularının aradan qaldırılması, maddi zərərlərin əvəzinin ödənilməsi və günahkarların məsuliyyətə cəlb edilməsi üzrə tədbirlər görülür.

Nəzarət etmə (göz yetirmə) bu və yaxud başqa əaliyyət sahəsində müəyyən edilmiş şərtlərin tətbiqi üzərində müşahidə üzrə dövrü nəzarət fəaliyyəti sistemini əks etdirir. Məsələn, təsərrüfat subyektlərinin lisenziyalaşdırma şərtlərinə əməl olunması məqsədi ilə onların gördüyü işlər üzərində gözetim təşkil olunur.

Monitoring nəzarətdən fərqli olaraq təsərrüfat subyektinin fəaliyyətində cari yenilikləri təyin etmək məqsədilə müşahidə üzrə daimi baş verən nəzarət fəaliyyəti və əməliyyat sistemini əks etdirir.

Nəzarətin ümumi metodiki təminatı nəzarətin bütün eynitipli prosesini - nəzarət obyektini və proqramın müəyyənləşdirmək mərhələsindən tutmuş nəzarətin son vəziyyətlərinə görə çıxarılmış və müvafiq hesabatlarda, aktlarda, arayışlarda, məktublarda və s. əks etdirilmiş qərarların icrasının yoxlanılması mərhələsinədək ümumi şəkildə təsvir etməkdən ibarətdir. Həm də nəzarətin ümumi metodiki təminatım nəzarət obyektinin tipinə - obyektlərin aqreqatlarına və yaxud onların daha kiçik hissələrinə - vahidlərə uyğun olaraq (məsələn, təsərrüfat subyektinə nəzarət proseduru, hökumətin qərarına-iqtisadi proqrama nəzarətin metodiki təminatı və s.) bölmək olar; yəni metodiki təminatın müvafiq bölmələri bu aqreqatlar nöqtəyindən də var ola bilər (misal üçün, kommersiya) təşkilatına nəzarətin metodiki təminatı, dövlət idarələrinə nəzarətin metodiki təminatı, budcə prosesinin istənilən bir aspektinə nəzarətin metodiki təminatı və s.). Bundan əlavə, ümumi metodiki təminatı əsas nəzarət formalarına görə ayırmaq olar [12, s.126].

FƏSİL II Azərbaycan Respublikasında dövlət-parlament maliyyə nəzarətinin müasir vəziyyəti

2.1 Respublikada parlament nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri və metodologiyası

Gəlir cədvəli ilə əlaqədar qanunun yerinə yetirilməsi üzrə nəzarət prosesidir. Bu nəzarət əsasən Milli Məclisin Hesablama palatasının işləri ilə həyata keçirilir. Sözügedən nəzarət növü dövlətin büdcəsinə nəzarətin baş verməsi prosesində pul üzrə daxilolmaların tam miqdarda və zamanında daxil olmasına, həmçinin qanunla təsdiq olunan dövlət büdcəsi göstəricilərlə müqayisə aparıldıqda real büdcə xərclərinə nəzarəti aparır, kənarlaşmalarla bağlı və mövcud səhvlərin aşkarlanmasına çalışır, onların təhlilində nümayəndəlik edir və aradan qalxması üzrə təkliflər verilməkdədir. Hesablama palatası, bütün rüblərdə təyin olunmuş standartda gəlir cədvəlinə görə maddələrin yerinə yetməsi, icrası gedişi barəsində Milli Məclisə, yəni xalqın seçdiyi vəkillərə operativ hesabatları təhvil verir. Milli Məclis hazırlanmış bu hesabatları təsdiqləyir. Operativ nəzarətdə verilmiş məlumatlara əsasən başlayacaq təftiş ilə yoxlamaların planlaşdırılmasında əsas sənəd kimi istifadə olunur.

Parlament hökumətin maliyyə işlərinə monitorinqini həyata keçirən vacib institutdur. Ancaq gəlir cədvəli prosedurunda parlamentin nümayəndəlik dərəcəsi ayrı-ayrı dövlətlərdə bir-birindən strateji səviyyədə seçilir. Yəni azad xalqlarda qanunverici idarənin gəlir cədvəli təkliflərinə effekti nə qədər qüvvətlidirsə, avtoritar ölkələrdə belə effekt vasitələri o qədər rəsmi əlamət daşıyır.

İndi yer üzünün tərəqqi etmiş və tərəqqi etməkdə olan hər hansı dövlətində gəlir cədvəli proyektinin qəbulu, gəlir cədvəlinin yerinə yetirilməsinə monitorinq və yerinə yetirilməyə məxsus olan kapitalın dinlənilməsi vəzifəsi birbaşa parlamentə aiddir. Yanaşma eyni cürdür: icra orqanı növbəti ildə öz vəzifələrini gerçəkləşdirmək üçün zəruri olan maliyyə sərvətlərini proyekt şəklində qanunverici idarəyə verir, axırncı qiymətli kağızı müzakirə edib qəbullanır, özünün yaratdığı audit idarənin köməyi ilə maliyyə ili müddətində gəlir cədvəlinin təmin edilməsini nəzərdən keçirir, son olaraq il bitdikdən sonra hökumətin gəlir cədvəli kapitalını araşdırır. Ancaq tədqiqatlardan məlumdur ki, əməliyyatların eyni olması bir sıra durumlarda rəsmi hal alır və

müxtəlif dövlətlərdə parlamentin gəlir cədvəli təkliflərinə effekti ciddi şəkildə seçilir.

Tam olaraq dünya üzrə praktiki fəaliyyətdə qanunverici idarənin gəlir cədvəli hüquqlarının təsirliliyi bəzi göstəricilərə görə dəyərləndirilir ki, sözügedən göstəricidən biri də gəlir cədvəlinin parlament müzakirələrinin zaman intervalıdır. İqtisadi Əməkdaşlıq və Tərəqqi Təşkilatının da təkliflərinə əsasən, gəlir cədvəlinin parlamentin müzakirəsinə görə yetərincə çox vaxt təmin edilməli və sözügedən zaman intervalı 1 aydan çox olmalıdır. İctimai birliyin təcrübəçiləri irəli sürür ki, gəlir cədvəlinin daha ətraflı və təsirli araşdırılması üçün müzakirə zamanı mühüm göstərici sayılır.

Azərbaycan Respublikasında gəlir cədvəlinin parlament müzakirləri üçün ayrılan zaman intervalı olduqca azdır. Keçən dövrlərin praktiki fəaliyyətindən məlumdur ki, icmal gəlir cədvəli qiymətli kağızları iki yığıncaqda Milli Məclisin komissiyalarında müzakirə olunur – bütün müzakirələrin vaxtı ən çox üç-dörd saat. Daha sonra ən yaxşı vəziyyətdə parlamentin üç plenar yığıncağında söhbət mövzusu olur – bütün yığıncaqların zaman intervalı – dörd saatdır. Bir sözlə daha ətraflı qiymətli kağızlar paketindən təşkil edilən gələcək ilin icmal gəlir cədvəlinin proyektini parlamentdə tam olaraq 18-20 saat danışılır.

Hərçənd ki, məcəllədə Milli Məclisin gəlir cədvəli söhbətlərinin 2 aya yaxın edilməsi üçün hüquqi potensiallar təyin olunub. Hər şeydən əvvəl məcəllədə parlamentin gəlir cədvəli ilə əlaqədar hüquqlarına fikir verək. Azərbaycan Konstitusiyasının 95-ci maddəsinə əsasən, dövlət gəlir cədvəlinin qəbul olunması və onun yerinə yetirilməsinə monitorinq Milli Məclisinin öhdəliklərinə daxildir. Öz növbəsində, “Gəlir cədvəli sistemi barəsində” nizamnaməyə görə, gələcək gəlir cədvəli ilinə görə dövlət gəlir cədvəli barəsində nizamnamə proyektini ona artırılmış başqa qiymətli kağızlarla birgə cari ilin oktyabr ayının 15-dən Milli Məclisin Parlamentin müzakirə edilməsinə və qəbuluna verilir. Ancaq məsələ burasındadır ki, sözügedən nizamnamə müzakirlərin əlamətini, əməliyyatlarını bütün xırdalıqlarını nizamlamır və bu mövzunu Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinə tapşırır. Axır 15 ilin praktiki fəaliyyətindən məlumdur ki, Milli Məclisin başçılığı Daxili Nizamnamənin verdiyi hüquqi potensiallardan faydalanaraq tam şəkildə gələcək ilin

gəlir cədvəlini I oxunuşda bütöv şəkildə müzakirə edir, II oxunuşda isə təsdiq edir. İndiyənə kimi Azərbaycan Respublikasında dövlət gəlir cədvəlinin 3 oxunuşda müzakirəyə qoyulması praktikdəsi hələki görülməyib. Lakin dövlətdə xeyli ayrı nizamnamələr əksərən 3 oxunuşda təsdiqlənir.

Bu mövzunun digər situasiyalı cəhəti odur ki, Milli Məclis gəlir cədvəli söhbətlərində ictimai birləşimin nümayəndəliyinə imkan vermir. Belə söhbətlərə müxalifətin, vətəndaş xalqının təcrübəçiləri çağırılmalıdır, gəlir cədvəli proyektini ilə əlaqədar onların tövsiyələri duyulmur.

Təkmilləşmiş və tərəqqi etməyi planlayan bəzi dövlətlərin praktiki fəaliyyətin də gəlir cədvəlinin müzakirəsi üçün zaman intervalı və müzakirələrdə ictimai birləşimin nümayəndəliyinin həyata keçirilməsinə daha çox fikir verilir. Misal üçün, Gürcüstanda may ayına qədər dövlət başçısı adından «Baza informasiyaları və gəlir cədvəli siyasətinin meyilləri» adlı qiymətli kağız parlamentə verilməlidir. Sözügedən qiymətli kağız parlamentə qəbul olunmaq məqsədilə deyil, deputatlara informasiya verilməsi və gəlir cədvəli proyektini ilə əlaqədar tövsiyələrin edilməsi məqsədilə təqdim olunur. Parlamentin Maliyyə Komitəsi qiymətli kağızın haqqında söhbətləri üçün qulaq asma əhatə edir. Qulaq asmanın son nəticəsi kimi parlamentin vəziyyətini göstərən izah və tövsiyələrdən təşkil edilmiş rəy prezidentə həsr edilir. Daha sonra Parlamentin rəy və qeydləri əsas götürülməklə gəlir cədvəlinin parametrləri təkrarən hazırlanır, proyekt oktyabrın 1-də parlamentə verilir. Məlumdur ki, Gürcüstanda parlament gəlir cədvəli proseduruna proyektin plenar yığıncaqda müzakirəsindən lap öncə cəzb edilir. Gəlir cədvəli sifarişçiləri öz gəlir cədvəli tələblərini yetərincə ciddi və mütəxəssis şəkildə yanaşırlar. Ona görə ki, bütün təşkilatlar öz iş hədəflərini və onlara müvafiq olaraq məsrəfləri qanunverici idarə tərəfindən şərtləndirilməlidir. Bütün təşkilatlar öz gəlir cədvəlinə aid bütün informasiyaların xırdalığına kimi göstərildiyi «Power Point» yazılı çıxışını millət vəkllərinin nəzərinə çatdırır. Gəlir cədvəlini danışmaq üçün parlamentin tabeliyində üç ay (oktyabr, noyabr və-dekabr) vaxt mövcuddur. Proyekt parlamentə Maliyyə Komitəsinin köməyi ilə verilir.

Komitənin gəlir cədvəlini təsdiq etməsindən 2 gün müddətində parlamentin spikeri fraksiyaların hamısının təmsilçiləri ilə görüş təyin edərək sənəd haqqında

söhbətlər edir. Növbəti olaraq parlamentin bütün komitələri projekt haqqında fikir irəli sürüb öz təkliflərini Maliyyə Komitəsinə verir. Son olaraq, noybarın 1-də Nazirlər Kabineti parlament tövsiyyələrini əsas götürən təzə projekt formasını qanunverici idarənin müzakirəsinə qoyur. Projekt ən azı 5 gündə danışılmalıdır. Hökumət parlament nümayəndələrinin bütün təkliflərinə öz fikirlərini yazılı şəkildə proyektə artırıb onlara verir. İndiki qanunvericilik müzakirələrin təsirli olması, millət vəkillərinin daha çox söz almaq özəlliyini həyata keçirmək məqsədilə icra idarələrinin çıxışlarına limit də təyin edilir. Misal üçün, «Gürcüstan Parlamentinin əməliyyat Qaydaları» adlı sənədə görə, hökumət nümayəndələri üçün gəlir cədvəlinin danışılmasına əsaslanmış plenar yığıncaqda 1 saat, Maliyyə Komitəsinin təmsilçisi üçün yarım saat çıxış müddəti təyin edilib.

Norveçdə büdcənin parlament müzakirələrinin təşkilində əsas rolu qanunverici orqanın (Norveçdə parlament «Storting» adlanır) Maliyyə və İqtisadi Məsələlər Komitəsi oynayır. Oktyabrın əvvələrində büdcə layihəsi bu komitəyə daxi olur. Bundan dərhal sonra adıçəkilən komitə parlamentin digər komitələrində büdcə debatları təşkil edir. Debatların davam etmə müddəti sərt şəkildə reqlamentləşdirilir. Ən qısa müddətli debat 4-5, ən uzununu isə 9-10 saat davam edir.

Bəzən bir gün ərzində fərqli auditoriyaların iştirakı ilə 2-3 debat təşkil olunur. Ümumilkdə isə büdcə müzakirələri dövründə bəzə ayrı-ayrı maraq qruplarının iştirakı ilə 50-dən çox büdcə debatları keçirilir. Həmin debatları həm parlament rəhbərliyi, həm də Maliyyə və İqtisadi məsələlər üzrə Komitə təşkil edir və toplantılarda spikerlik üçün vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarından, akademik cəmiyyətlərdən və ya lobbi qruplarından dəvət olunmuş şəxslərə həvalə olunur. Noyabrın 20-dək parlament büdcə layihəsilə bağlı tövsiyyələrini hazırlayıb hökumətə təqdim etməlidir. Norveç parlamenti büdcə müzakirələrinin təşkili üçün geniş resurslara malikdir. Belə ki, qanunverici orqanın peşəkar məsləhətçiləri ilə yanaşı hər bir komitənin özünün ekspertlərinin təmsil olunduğu daimi katibliyi fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə, 1999-cu ildən parlamentin nəzdində xüsusi tədqiqat bölməsi fəaliyyət göstərir.

Estoniyada büdcə müzakirələrinə dair əsas reqlamentlər bilavasitə ölkə konstitusiyasında əksini tapıb. Ana qanunun 115-ci maddənin tələbinə əsasən, büdcə

layihəsi oktyabrın 1-dən gec olmayaraq parlamentə təqdim olunmalı, növbəti maliyyə ilinin başlanmasınadək təsdiqlənməlidir. Parlamentin büdcə müzakirələrini «Büdcə və vergi» Komitəsi təşkil edir. Büdcə müzakirələrində parlament üzvlərinin büdcə ilə bağlı məlumatlılığını artırmaq üçün Komitənin nəzdində 3 nəfər analitik fəaliyyət göstərir.

«Dövlət büdcəsi haqqında» Qanuna əsasən büdcə layihəsi 3 oxunuşda müzakirə olunmalıdır. Birinci oxunuşdan əvvəl parlamentdə bütün maraqlı tərəflərin iştirakı ilə büdcə debati təşkil olunur və debat iştirakçıları büdcə layihəsinin məzmununa dair müfəssəl məlumat əldə etmək imkanı qazanır. Bunun ardınca 3 ay ərzində parlamentin plenar iclaslarında büdcə müzakirələrinə start verilir. Hər oxunuşun müzakirəsi adətən bir həftədən çox davam edir. Birinci oxunuşda (bir qayda olaraq bu mərhələ oktyabr ayı ərzində davam etdirilir) Maliyyə Nazirliyi büdcə layihəsinin tərtibinin əsas prinsipləri, ölkə iqtisadiyyatının ümumi vəziyyəti və hökumətin başlıca məqsədləri barədə geniş məlumatlarla çıxış edir. Birinci oxunuşun sonunda komitə və fraksiyalar layihə ilə bağlı öz təkliflərini irəli sürürlər. Bu müddətdə Maliyyə Komitəsi çoxsaylı büdcə dinləmələri təşkil edir, öz növbəsində həmin tədbirlərə müxtəlif nazirlər və mərkəzi bankın rəhbəri dəvət olunur.

II oxunuşda xırdaşına kimi müzakirələr edilir. Həmçinin, əvvəlki oxunuşda səslənmiş şərt və təkliflərə hökumətin reaksiyasına da bu oxunuşda çözüm tapılır. II oxunuş deputatların qərarlar verməsi üçün axırıncı imkandır. Bu dövrdən sonra qiymətli kağız təkrarən gözdən keçilmək üçün hökumətə geri verilir və nəhayət III oxunuşda kompleks söhbətlərə görə qiymətli kağız qəbul olunur.

Bütövlükdə, yaxşı dünyəvi praktiki fəaliyyətdən söz açsaq Azərbaycan parlamentində gəlir cədvəli söhbətlərinin təsirliliyini artırmaq məqsədilə bəzi işlərin görülməsi vacibdir. İlk öncə, gəlir cədvəli proyektinin tərtib edilməsi dövründə Milli Məclisin nümayəndəliyinin bərpa edilməsində tələbat var. Bu, gəlir cədvəlinin qanunverici idarə hesabına geniş şəkildə mənimsənilməsi, qəbul olunmuş gəlir cədvəlinin tətbiqinə daha güclü gözetimin həyata keçirilməsinə töhfə olar. Gəlir cədvəli proyektini 3 oxunuşda müzakirəyə qoyulmalı, o cümlədən hər bir oxunuş üçün düşünülmüş plenar yığıncaqların ən az mümkün olan sayı qanunvericilik prinsipində təyin olunmalıdır.

Bu, gəlir cədvəlinin daha xırdalığına kimi və ayrı-ayrı parametrlərə görə müzakirəsinə imkan verir. Milli Məclisin komitələrində gəlir cədvəli söhbətlərinin reqlamentləşdirilməsinə aid konkret hüquqi standart və əməliyyatlar göstərilməlidir. Sözügedən standartlar müzakirələrin vaxtını və əlamətini təyin etmək üçün mütləqdir. Son olaraq, gəlir cədvəli söhbətləri vətəndaş cəmiyyətinin cəzbi və gəlir cədvəli debatlarının həyata keçirilməsi əməliyyatları gəlir cədvəli məcəlləsində konkret göstərilməlidir.

2.2 Dövlət büdcəsinin formalaşdırılması və icrası üzərində parlament nəzarətinin təşkili

Maliyyə sistemi – qarşılıqlı əlaqəli bölmə və həlqələrin, habelə maliyyə işlərində birbaşa nümayəndəlik edən və onun təşkilinə dəstək olan maliyyə qurumlarının – təşkilatlarının (təşkilat, idarə) məcmusudur. Dövlət maliyyəyə başçılığı təmin edir, uyğun öhdəlik tapşırılmış icraedici idarələr köməyi ilə maliyyə işlərini nizamlayır və istiqamətləndirir. Azərbaycanın Konstitusiyasına müvafiq formada (Maddə 81) ölkədə qanunvericilik hakimiyyətini Milli Məclis təmin edir. Ölkəmizin Milli Məclisi dövlət başçısının təqdimatına görə dövlət gəlir cədvəlini qəbul edir və onun yerinə yetirilməsinə gözətçilik edir.

Maliyyə-büdcə əlaqələri ilə əlaqədar əməliyyatların var olan qanunvericiliyin şərtlərinə uyğunluğunu, onların şəffaflığını və məqsədə müvafiqliyini təmin edən maliyyə mexanizmi kimi, ölkənin maliyyə monitorinqinin inkişaf etdirilməsi və əlverişliliyinin çoxaldılması aktual olan mövzulardan biri hesab edilir. Buna görə də səmərəli fəaliyyət göstərə bilən maliyyə monitorinqinin yaradılmasında daha vacib əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biri sosial-iqtisadi fəaliyyət nöqtəyi-nəzərindən maliyyə-təsərrüfat nəticələrinin şəffaflığını təmin edən mühasibat uçotu, maliyyə hesabatının hazırlanması da vacib strategiyaya sahibdir [21, s.156].

Büdcə xərclərinin icrası prosesində öhdəliklərin qəbul edilməsi mühüm mərhələ sayılır və bu mərhələdə hökumət artıq, gələcəkdə ödənişlərin icrası məsuliyyətini qəbullandır. Bu öhdəliklər malların faktiki alınmasına qədər təsdiq

olunmalıdır ki, bu mərhələ həqiqi xərclərə monitoringin edilməsi üçün vacib bir mərhələ olsun. Maliyyə vəsaitlərinə görə qazanc və məsrəflərin planlaşdırılması hökumətin maliyyə təminatlarından əlverişli şəkildə faydalanılmasına ən zəruri mexanizmlərdən biridir. Burada əsas məqsəd xərclərin fasiləsiz maliyyələşdirilməsi, dövlət borclarının azaldılması, təsdiq edilmiş büdcə siyasətinin dəqiq reallaşdırılmasıdır. Maliyyə planlaşdırılması nəticəsində hökumət gözlənilən pul qıtlığı və artıqlığı haqqında məlumat əsaslanaraq, xərclərə nəzarətə görə tədbirlərin təşkili, gəlirlərin yığılması prosesinin sürətləndirilməsinə nail olur. Büdcəyə gözlənilən nüfuzetmələrin anında və bütöv mədaxil olunmasının, banklararası hesablaşmaların nəzərdə tutulmuş müddət ərzində yerinə yetirilməsini, pul vəsaitinin minimum qalığının təmin edilməsinin əhəmiyyəti də çox böyükdür.

Adətən parlament dövlət gəlir cədvəlindən maliyyələşən şirkət, idarə və qurumlarda auditor yoxlamalarının aparılmasını dövlət maliyyə monitoringi idarəsinə tapşırır və aparılan audit haqqında, habelə dövlət gəlir cədvəlinin proyektı və yerinə yetirilməsi haqqında bu orqandan müntəzəm olaraq hesabat tələb etmək hüququna sahibdir.

Konstitusiyamızın 81-ci maddəsinə görə, qanunvericilik hakimiyyətini təmin edən respublika parlamenti – Milli Məclis maliyyə fəaliyyətinə gözetçilik edən dövlət idarəsidir. Nəticədə, Konstitusiyamızın 95-ci maddəsinin 5-ci bəndinə görə, Milli Məclis Respublika dövlət gəlir cədvəlini qəbullandır və onun yerinə yetirilməsinə gözetçilik edir. Maliyyə nəzarətinin bu növü parlament nəzarətidir.

Səlahiyyətli orqanlar tərəfindən maliyyə monitoringini təşkil etmək üçün spesifik strukturlar: Milli Məclisin uzunmüddətli komissiyaları, AR-nın Hesablama Palatası yaradılmışdır. Hazırda, məsələn, AR Milli Məclisinin İqtisadi siyasət uzunmüddətli komissiyası büdcə, vergi, bank və maliyyə üzrə və müvafiq yardımçı komissiyalar isə bütün maliyyə məsələləri üzrə ekspert–analitik işlər aparır. Belə ki, büdcə məsələləri üzrə yardımçı komissiya Dövlət büdcə proyektinə təklif verir. Digər yardımçı komissiyalar da müvafiq olaraq vergiyə cəlb etmə, bank və maliyyə məsələləri üzrə qanunvericilik təkliflərinə qiymət verməklə məşğuldur.

Milli Məclisin uyğun idarələrini yaratmağa dair səlahiyyətini təyin edən

Konstitusiyamızın 92-ci maddəsini əsas tutaraq Milli Məclisin Hesablama Palatası qurulmuşdur. "Hesablama Palatası barəsində" Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il iyul ayının 2-si Nizamnaməsinin II maddəsinə görə Dövlət gəlir cədvəlinin qəbul olunması və onun yerinə yetirilməsinə gözetim üzrə Milli Məclisin öhdəliklərinin təşkilinə dəstək olmaq Hesablama Palatasının işlərinin özəyini əhatə edir. Bunun üçün Hesablama Palatası aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- Dövlət gəlir cədvəlinin proyektinə fikir bildirir;
- Dövlət gəlir cədvəlinin yerinə yetirilməsi haqqında illik hesabatə və uyğun nizamnamə proyektinə fikir bildirir;
- Gəlir cədvəlindən maliyyələndirmələrin qəbul edilmiş dövlət gəlir cədvəlində təyin olunduğu kimi aparılmasını analiz edir və s.

Palata dövlət gəlir cədvəlinin və büdcədən kənar dövlət təsisatlarının qazanclarının və məsrəflərinin auditini həyata keçirir, görülmüş gözetləmə işləri sayəsində təsbit olunmuş hüquq pozğunluqları haqqında informasiyaları Milli Məclisə verir, dövlət gəlir cədvəlinin və büdcədən kənar dövlət təsisatlarının gəlir cədvəllərinin proyektlərinə və dövlət gəlir cədvəlinin yerinə yetirilməsi haqqında illik hesabatə və uyğun nizamnamə proyektinə fikir bildirir, dövlət gəlir cədvəlinin qazanc və məsrəflərinin tutumu, quruluşu və təyinatı üzrə zamanında uyğun tələblərini tərtib edərək Milli Məclisə verir, həmçinin daxil olmuş nizamnamə proyektlərinin və dünyəvi sazişlərin maliyyə ekspertizasını təşkil edir [17, s.86].

Məcəlləyə müvafiq şəkildə Milli Məclis hesabına Hesablama Palatası üzvlərinin müəyyən olunması ilə Hesablama Palatası 2001-ci ilin axırlarında fəaliyyət göstərmişdir.

Hesablama Palatası hazırda büdcə idarəçiliyində, icra hakimiyyəti idarələrinin işlərində aydınlığın və əlverişliyin bərpası sahəsində vacib əhəmiyyət kəsb edən dövlət təşkilatı kimi özünü göstərir. İşgörmə prosedində aşkarlığın, aydınlığın və hesabatlılığın həyata keçirilməsi Palatanın cari işlərinin mühüm şərtlərindən birini əhatə edir və bu sahədə fəaliyyət mütərəqqi dünyəvi praktiki fəaliyyətə və hazırkı qanunvericilik protokollarının şərtlərinə müvafiq olaraq nizamlanır. Palata öz işləri haqqında davamlı olaraq kütləvi məlumat mexanizmlərinə informasiya ötürür, illik

işlər barəsində hesabatlar Milli Məclisə verilir .

Dünyəvi Bütçə Tərəfdaşlığı qurumunun "Bütçə Açıqlığının İcmalı- 2010" hesabatına görə, Azərbaycan Bütçə Açıqlığı İndeksinə görə 94 ölkə içərisində 52-ci mövqedə olmuşdur. Azərbaycan üzrə bu indeks 2006-cı ildə otuz, 2008-ci ildə otuz yeddi və 2010-cu ildə qırx üç olmuşdur. Yəni, son 5 ildə ölkəmiz bu meyara görə 13 pillə qabağa getmiş və an az məlumat verən edən dövlətlər qrupundan (III qrup) hür hansı məlumat verən dövlətlər qrupuna (II qrup) aid olmuşdur.

Palatanın gördüyü işlərdə aydınlığın təşkili, vacib informasiyaların zamanında və daha sürətli formada ictimaiyyətə təqdim olunması üçün Palatanın internet məlumat təminatlarından faydalanılmışdır.

Hesablama Palatası ölkənin maliyyə monitorinqini edən ali audit təşkilatlarını sintez edən beynəlxalq qurumlarla münasibətlərin daha da gücləndirilməsi meyilində, həmçinin bəzi dövlətlərin ali maliyyə gözetim idarələri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli birgəlik sektorlarında ümumi işlər görür. 2002-ci ildə Palata müxtəlif dövlətlərin ali audit təşkilatlarını sintez edən dünyəvi qurumlara - INTOSAI, EUROSAI, ASOSAI və ECOSAI-ya nümayəndə kimi qəbul olunmuşdur. Yarandığı dövrdən etibarən Hesablama Palatası hesabına başqa dövlətlərin ali audit təşkilatları ilə ikitərəfli işgüzar əməkdaşlıq əlaqələrinin yaradılmasına daha çox fikir verilmiş, bəzi ölkələrin (Böyük Britaniya, Küveyt, Rusiya Federasiyası, Gürcüstan) ali maliyyə gözetimi idarələri ilə ikitərəfli dostluq barəsində müqavilələr imzalanmışdır.

Palatanın üzvləri INTOSAI, EUROSAI və ASOSAI-ın bəzi mütəxəssis komitə və işçi sinifləri hesabına tərtib olunmuş normativ qiymətli kağızların proqramının ekspertizasında, audit təşkilatlarının dünyəvi və regional qurumları, bu qurumtların xüsusi işçi qrupları, həmçinin ikitərəfli və çoxtərəfli birgəlik dairəsində müxtəlif dövlətlərin ali maliyyə monitorinqi idarələri hesabına həyata keçirilən tədris kursları, konfrans, məşğələ, birlikdə-paralel nəzarətlər və başqa tədbirlərdə mütəmadi olaraq nümayəndəlik edirlər.

Ölkədə bazar münasibətləri inkişaf etdikcə sosial proseslərdə dövlət büdcəsinin rolu daima güclənir. Bu onunla əlaqədardır ki, büdcə vəsaitləri büdcədən kənar fondlar ilə birlikdə sosial dəyişikliklərin həyata keçirilməsinin, ölkə əhalisinin yeni,

daha yüksək sosial xidməti səviyyəsinin keçməsinin maliyyə bazasıdır. Bundan başqa dövlət büdcəsi əhalinin sosial vəziyyətinə görə təbəqələşməsinin nəticələrinin tarazlaşdırılmasını təmin edir.

Bazar iqtisadiyyatı mühitində dövlət gəlir cədvəli sosial-iqtisadi xəttin yeridilməsində dövlətin başlıca alətlərindən biri olaraq özünü göstərir. Onun reallaşmazmiu.edu.az 96 dırılması isə dövlətin əlində təmərküzləşmiş və ictimai məhsulun dəyərinin bölgüsünün ardıcıl mərhələlərini ifadə edən qazanclar və məsrəflər kimi xüsusi iqtisadi formaların vasitəsilə baş verir.

Müasir mərhələdə büdcə siyasətinin əsas parametrləri iqtisadiyyatı istehsalın səviyyəsinin aşağı düşməsindən saxlamaqdan və maliyyə sabitliyini təmin etməkdən ibarətdir. Bunun üçün hər şeydən əvvəl iqtisadi böhranın aradan qaldırılmasının əsası kimi pul tədavülünün və milli valyutanın möhkəmlənməsi məqsədilə təxirəsalınmaz tədbirlər görülməsi zəruridir. Yalnız sabit fəaliyyət göstərən pul tədavülü şəraitində təsərrüfat mexanizminin bütün iştirakçıları və tərkib hissələri arasında əlaqələri reallaşdırmaq mümkündür.

Ölkənin pul tədavülünü və maliyyə vəziyyətini möhkəmləndirmək üçün büdcə mexanizminin təkmilləşdirilməsi, pul kütləsinin, dollarlaşmanın dövlət tənzimlənməsini, iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafının üstün maliyyələşdirilməsini, bank sisteminin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin təmin edilməsi; investisiya fəallığını stimullaşdırmaqla, milli gəlirdə yığımın payının artmasına nail olunması; vergiyə cəlbətmənin təkmilləşdirilməsi və vergilərin tam ödənilməsinə nəzarətin gücləndirilməsi hesabına büdcənin gəlir bazasının möhkəmləndirilməsi; dövlət xərclərinin səmərəli və məqsədyönlü istifadəsi üzərində təsiredici maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılması; dövlət borcunun həcmi üzərində gözetimin möhkəmləndirilməsi zəruridir. Ortamüddətli perspektivə gəlir cədvəli siyasətinin mühüm məsələsi: sosial sferanın tam həcmdə maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsindən, investisiya fəallığının həvəsləndirilməsindən, dövlət tərəfindən öz maliyyə öhdəliklərinin sözsüz yerinə yetirilməsindən ibarətdir [7, s.186].

2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi tərəqqini səciyyələndirən makroiqtisadi göstəricilərinin səviyyəsi aşağıdakı kimidir.(29)

Cədvəl 2.1

2017 – ci ildə Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın makroiqtisadi göstəricilərinin səviyyəsi

Göstəricinin adı	2017-ci il, faktiki	2017-ci il özündən əvvəlki ilə nisbətən% -lə	2016-cı il özündən əvvəlki ilə nisbətən, %-lə
ÜDM (milyon manatla)	70135,1	100,1	96,9
ondan: Qeyri-neft ÜDM	44061,9	102,7	95,5
Adambaşına düşən ÜDM manatla	7205,0	99,1	95,8
Sənaye məhsulu, milyon manat	39555,4	96,6	99,5
Ondan: qeyri-neft sənayesi	9484,8	103,7	104,8
Əsas fondlara yönəldilmiş vəsaitlər, milyon man.	15550,8	97,4	78,3
Ondan: tikinti-quraşdırma işlərinə	11439,6	98,5	77,4
Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon man.	6580,0	104,2	102,6
o cümlədən:			
Bitkiçilik	3019,0	106,1	102,5
Heyvandarlıq	3561,0	102,7	102,8
Nəqliyyat sektorunda yüklərin daşınması, milyon ton	226,4	101,8	100,0
Nəqliyyat sektorunda sərnişinlərin daşınması, milyon sərnişin	1973,4	102,3	102,0

İnformasiya, rabitə xidmətləri, milyon man.	1724,6	106,6	104,7
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon man.	35268,1	102,5	101,5
Əhaliyə göstərlən ödənişli xidmətlər, milyon man.	8636,0	101,2	98,9
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon man.	16446,9	94,0	100,0
Dövlət büdcəsinin xərcləri, milyon man.	17588,4	99,1	99,8
Dövlət büdcəsinin kəsiri, milyon man.	114	-	-
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon man.	49162,9	108,3	108,7
Adambaşına düşən nominal gəlirlər, man.	5050,5	107,2	107,5
Əhalinin banklardakı əmanətləri, milyon man. 2017-ci il 01 dekabr vəziyyətinə	7370,6	96,9	107,3
Kredit qoyuluşları, milyon man. 2017-ci il 01 dekabr vəziyyətinə,	12226,2	75,1	86,8
Ondan: vaxtı keçmiş kreditlər	1890,3	131,1	117,3
Nominal orta aylıq əmək haqqı, man.	525,0	106,2	107,0
İstehlak qiymətlərinin indeksi	-	112,9	112,4
Əhalinin sayı, min nəfər, 2017-ci il 01 dekabr vəziyyətinə	9890,7	100,9	101,1
Xarici ticarət dövriyyəsi, milyon ABŞ dollar			
faktiki qiymətlərlə	21 809,4	111,6	82,6
müqayisəli qiymətlərlə:	-	89,1	93,9
İxrac			
faktiki qiymətlərlə	14 018,7	118,7	76,5
müqayisəli qiymətlərlə	-	93,5	94,9
qeyri-neft ixracı:			
faktiki qiymətlərlə	1 386,7	124,1	76,5
müqayisəli qiymətlərlə	-	121,8	82,2

İdxal:			
faktiki qiymətlərlə	7 790,7	100,9	94,1
müqayisəli qiymətlərlə	-	82,4	92,1

Cədvəlin analizindən məlumdur ki, 2017-ci il dövlət üzrə ÜDM-un tutumu 70135,1 milyon manat təşkil etmişdir. Kompleks endogen məhsulun tutumu özündən öncəki ilə müqayisədə 2016-cı il ərzində 96,9 faiz, 2017-ci il ərzində 100,1 faiz olmuşdur. Yəni, kompleks endogen məhsulun tutumu özündən öncəki ilə müqayisədə 2016-cı il ərzində 3,1% azaldığı halda, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci il ərzində çox cüzi 0,1% artmışdır. Ölkə üzrə emal olunmuş kompleks endogen məhsulun 62,8 faizi qeyri-neft sahəsini əhatə edir. 2017-ci il ərzində sakinlərin hər birinə verilən kompleks endogen məhsulun tutumu 7205,0 manat təşkil etmişdir.

2017-ci ildə sənayedə vacib kapitala istiqamətləndirilmiş pulların həcmi 15550,8 milyon manat təşkil etmişdir ki, bu isə onun həcmnin özündən öncəki ilə müqayisədə 2016-cı il ərzində 21,7 faiz, 2017-ci il ərzində 2,6 faiz azaldığını göstərir. Vacib hesabatla istiqamətləndirilmiş pulların 11439,0 milyon manatı və yaxud 73,6 faizi inşaata xərclənmişdir.

2017-ci ildə respublikada 6580,0 manatlıq kənd təsərrüfatı məmulatı emal olunmuşdur ki, onun da 3019,0 milyon manatı və yaxud 45,9%-i bitkiçiliyin, 3561,0 milyon manatı 54,1%-i heyvandarlığın payına düşür. Kənd təsərrüfatı məmulatının tutumu 2015-ci ilə nisbətən 2016-cı il ərzində 2,6 faiz, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci il ərzində 4,2 faiz, o cümlədən bitkiçilik məhsulunun həcmi uyğun formada 2,5 faiz və 6,1%, heyvandarlıq məhsulunun həcmi isə 2,8% və 2,7faiz çoxalmışdır.

2017-ci il ərzində dövlətin nəqliyyat sahəsində çalışan fiziki şəxslər və şirkətlər hesabına 226,4 milyon ton yük və 1973,4 milyon insan aparılmışdır. Nəqliyyat sahəsində yük aparılması 2015-ci ilə nisbətdə 2016-cı il ərzində sabit qaldığı halda, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə 1,8 faiz, sərnişin aparılması 2015-ci ilə nisbətdə 2016-cı ildə 2,0%, 2016-cı il ilə müqayisədə 2017-ci ildə 2,3 faiz çoxalmışdır.

2017-ci ildə məlumat və rabitə müəssisələrinin göstərdiyi xidmətlərin dəyəri 1724,6 milyon manat təşkil etmişdir. Bu xidmətlərin 72,5%-i əhali sahəsinin

öhdəliyinə verilir. Məlumat və rabitə müəssisələrinin göstərdiyi xidmətlərin dəyəri 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə 4,7%, 2016-cı ilə nisbətən 2017-ci il ərzində 6,6 faiz çoxalmışdır.

2017-ci il ərzində dövlət gəlir cədvəlinə nüfuz edən pulların həcmi 16446,9 milyon manat, dövlət büdcəsindən xərclənmiş vəsaitlərin həcmi 17588,4 milyon manat təşkil etmişdir ki, bunun sayəsində ölkədə 1141,5 milyon manatlıq büdcə kəsiri yaranmışdır. Dövlət büdcəsinin kəsirinin həcmi ÜDM-un 1,6%-i səviyyəsində olmuşdur.

Dövlət gəlir cədvəlinin qazancı 2015-ci ilə nisbətən 2016-cı il ərzində sabit qaldığı halda, özündən öncəki illə müqayisədə 2017-ci il ərzində 6% azalmışdır.

2017-ci il dekabr ayının 1-i olan inforasiyaya əsasən əhalinin banklarda olan əmanətlərinin həcmi 7370,6 milyon manat təşkil etmişdir ki, nəticədə bu onun həcmnin özündən öncəki illə müqayisədə 2016-cı il ərzində 7,3% artdığı halda, 2016-cı ilə nisbətən 2017-ci il ərzində 3,1% azaldığını göstərir.

1 dekabr 2017-ci il tarixinə olan informasiyaya əsasən ölkənin kredit verən sahələr tərəfindən qoyulan kredit sərmayələrinin həcmi 12226,2 milyon manat təşkil etmişdir, onun da 1890,3 milyon manatını və yaxud 15,5% -ni ödəmə zamanı köhnə kreditlər təşkil etmişdir. Kredit qoyuluşlarının tutumu özündən öncəki illə müqayisədə 2016-cı il ərzində 13,2 faiz, 2017-ci il ərzində 24,9% azaldığı halda, vaxtı bitmiş kreditlərin həcmi isə özündən əvvəlki ilə nisbətən 2016-cı ildə 17,3%, 2017-ci ildə 31,1% artmışdır.

İstehlak materiallarının və servislərin dəyərləri 2015-ci ilə nisbətən 2016-cı il ərzində 12,4 faiz, 2016-cı ilə nisbətən 2017-ci il ərzində 12,9 faiz çoxalmışdır.

2017-ci il ərzində ekzogen alı-veriş sirkulyasiyasının konkret qiymətlərdə 21809,4 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, onun da 14018,7 milyon ABŞ dolları və ya 64,3%-i ixracın, 7790,7 milyon ABŞ dolları və ya 35,7% -i idxalın hissəsini təşkil edir. 2015-ci ilə nisbətən 2016-cı il ərzində ekzogen alı-veriş sirkulyasiyasının tutumu 17,4%, ixracın həcmi 23,5%, idxalın həcmi 5,9% azaldığı halda, 2016-cı ilə nisbətən 2017-ci il ərzində ekzogen alı-veriş sirkulyasiyasının tutumu 11,6%, ixracın

tutumu 8,7%, idxalın həcmi isə 0,9 faiz çoxalmışdır. 2017-ci ildə eksport idxalı üstələyib ki, nəticədə də 6228 milyon ABŞ dolları müsbət saldo əmələ gəlmişdir.

Beləliklə, dövlət başçısı İlham Əliyevin söylədiyi kimi, “2017-ci il ərzində dövlətimiz intensiv və müvəffəqiyyətlə tərəqqi etmişdir. Həyatımızın bütün sektorlarında qazanılmış nəticələr respublikamızın kompleks tərəqqisinə böyük xeyir vermişdir.”(29)

Cədvəl 2.2

2008-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında yaranan ümumi daxili məhsulun dinamikası (manat, ABŞ dolları və avro ilə)

İllər	Cəmi		
	Milyon manatla	Milyon ABŞ dolları ilə	Milyon avro ilə
2008	40137,2	48852,5	33174,0
2009	35601,5	44297,0	31738,9
2010	42465,0	52909,3	39952,0
2011	52082,0	65951,6	47377,4
2012	54743,7	69683,9	54180,2
2013	58182,0	74164,4	55826,1
2014	58977,8	75188,4	56581,1
2015	54380,0	52996,8	47785,6
2016	60393,6	37843,0	34199,9

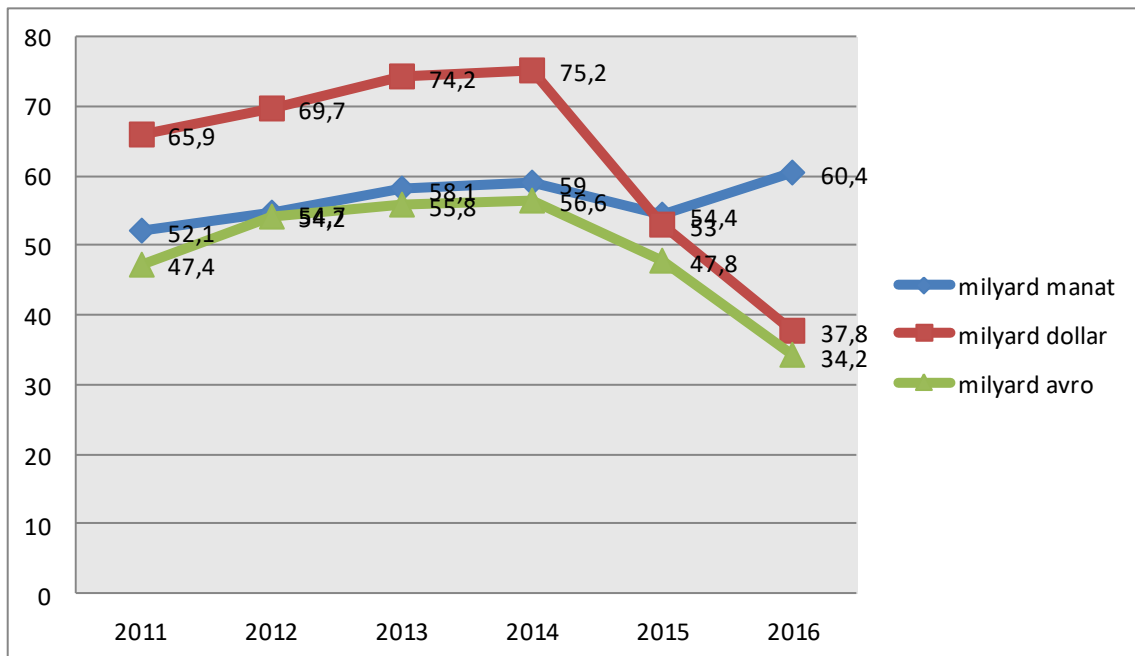
Azərbaycanın DSK-nin rəsmi məlumatlarına əsasən 2008-2014-ci illər ərzində ÜDM-un manat, ABŞ dolları və avro ilə dinamikasında daima artım gözə çarpmışdır. Beləki, dövlətin kompleks endogen məhsulunun tutumu 2008-ci il ərzində 40137,2 milyon manat, 48852,5 milyon dollar və yaxud 33174,0 milyon avro, 2009-cu il ərzində 35601,5 milyon manat, 44297,0 milyon dollar və yaxud 31738,9 milyon avro, 2010-cu ildə 42465,0 milyon manat, 52909,3 milyon dollar və ya 39952,0 milyon avro, 2011-ci ildə 52082,0 milyon manat, 65951,6 milyon dollar və ya 47377,4 milyon avro, 2012-ci ildə 54743,7 milyon manat, 69683,9 milyon dollar və ya 54180,2 milyon avro, 2013-cü ildə 58182,0 milyon manat, 74164,4 milyon dollar və ya 55826,1 milyon avro 2014-cü ildə 58977,8 milyon manat, 75188,4 milyon dollar və ya 56581,1 milyon avro təşkil edilmişdir. 2008-2014-cü illərdə kompleks endogen məhsulun həcmnin artması ölkəmizdə neft emalının çoxalması ilə əlaqədardır. 2008-2016-cı illər ərzində ÜDM-un orta artım sürəti $\frac{60393,6 - 40137,0}{9-1} = 2532$ milyon manat təşkil etmişdir.

2008-ci ilə nisbətə ÜDM-un həcmi manatla 2009-cu il ərzində 11,4% azalmış, 2010-cu il ərzində 5,7 faiz, 2011-ci il ərzində 29,7 faiz, 2012-ci ildə 36,3%, 2013-cü ildə 44,9%, 2014-cü ildə 46,9%, 2015-ci ildə 35,4%, 2016-cı ildə 50,2% artmışdır. 2008-ci ilə nisbətə ÜDM-un həcmi dollarla 2009-cu ildə 9,4% aşağı düşmüş, 2010-cu ildə 8,3%, 2011-ci ildə 35%, 2012-ci ildə 42,6%, 2013-cü ildə 51,8%, 2014-cü ildə 53,9%, 2015-ci ildə 8,4% artsa da, 2016-cı ildə 22,6% azalmışdır. Avro ilə isə 2009-cu ildə 4,2% aşağı düşmüş, 2010-cu ildə 20,4%, 2011-ci ildə 42,8%, 2012-ci ildə 63,3 %, 2013-cü ildə 68,2%, 2014-cü ildə 70,5%, 2015-ci ildə 44,0%, 2016-cı ildə 3,0% artmışdır.

2015-ci ildə ölkədə 54380,0 milyon manatlıq, yəni 2014-cü ilə müqayisədə 4597,8 milyon manat və ya 7,8% az ÜDM istehsal olunmuşdur. Məlumdur ki, 2015-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı dünya bazarında neftin qiymətinin ucuzlaşması ilə əlaqədar olaraq milli valyutanın devalvasiyası nəticəsində bir sıra neqativ məqamlar yaşadı ki, bu da ilk növbədə ÜDM-un həcmnin azalmasına səbəb olmuşdur. Ölkə Prezidentinin apardığı islahatlar və tədbirlər nəticəsində ölkəmizdə 2016-cı ildə ümumi daxili məhsulun manatla həcmi yenidən artaraq 60393,6 milyon manat olsa

da, dollar ilə 37843,0 milyon dollar və ya avro ilə 34199,9 milyon avro olaraq həcmi azalmışdır. 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə ümumi daxili məhsulun həcmi manatla 6013,6 milyon manat və ya 11% artmış, dollarla 15153,8 milyon dollar və ya 28,6%, avro ilə 13585,7 milyon avro və ya 28,4% azalmışdır. 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə adambaşına düşən ÜDM-un həcmi manatla 9,8% artsa da, ABŞ dolları ilə 29,4%, avro ilə isə 29,2% azalmışdır.

2011-2016-cı illərdə ölkədə istehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun manat, ABŞ dolları və avro ilə inkişaf dinamikasını aşağıdakı qrafikdən daha əyani görmək olar: (Şəkil 2.1.)

Şəkil 2.1 2011-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında istehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun manat, ABŞ dolları və avro ilə inkişaf dinamikası

Şəkil 2.1-dən görüldüyü kimi, ÜDM-un həcmi 2011-2014-ci illərdə manat, ABŞ dolları və avro ilə ildən-ilə artsa da, 2015-ci ildə bu göstəricinin səviyyəsi bütün valyuta növləri üzrə azalmışdır. 2016-cı ildə ÜDM-un həcmi manatla artsa da, ABŞ dolları və avro ilə azalmaqda davam etmişdir. Bu isə ABŞ dollarının və avronun ölkəmizdə olan rəsmi məzənnəsi ilə əlaqədardır.

Respublika üzrə ÜDM-un həcmi ümumi inkişaf meylini və proqnozunu

verməklə daha maraqlı məlumatlar əldə etmək mümkündür. Bunun üçün dinamika sıralarının aşağıdakı düzxətli trend modelindən istifadə etməklə

$$\bar{y}_t = a_0 + a_1 t$$

dinamika sırasını hamarlaşdırmaq olar.

Ən kiçik kvadratlar üsuluna əsaslanaraq, düzxətli trend modelinin parametrlərini aşağıdakı düsturlarla müəyyən mümkündür:

$$a_0 = \frac{\sum t^2 \cdot \sum y - \sum t \cdot \sum yt}{n \sum t^2 - \sum t \cdot \sum t}$$

$$a_1 = \frac{n \sum ty - \sum t \cdot \sum y}{n \sum t^2 - \sum t \cdot \sum t}$$

Bu düsturlarda:

y - dinamika sırasının səviyyələrini;

n - səviyyələrin sayını ;

t - vaxtı xarakterizə edir.

Dinamika sıralarında düzxətli trend modelinin parametrlərinin hesablanması texnikası sadələşdirilə bilər. Bu məqsədlə şərti sıfır üsulundan istifadə etməklə t-yə ehtiyac qıymətlər vermək lazımdır ki, onun cəmi sıfıra bərabər olsun, yəni $\sum t=0$. Yuxarıdakı cədvəldə səviyyələrin sayı təkdir (n=9) ona görə də ortada yerləşən dövr (2012) şərti olaraq sıfır kimi qəbul edilir.

Respublika üzrə ÜDM-un həcmnin ümumi inkişaf meylini və 2017-2019-cu illər üzrə proqnozunu hesablamaq üçün aşağıda göstərilən cədvəli düzəldək:

Cədvəl 2.3

ÜDM-un həcmnin ümumi inkişaf meylini və 2017-2019-cu illər üzrə proqnozunun hesablanması üçün düzəldilən cədvəl

İllər	ÜDM-un həcmi (milyard manatla)	T	t^2	Yt	Nəzəri

					səviyyələr, \bar{y}_t
2008	40,1	-4	16	-160,4	39,2
2009	35,6	-3	9	-106,8	42,1
2010	42,5	-2	4	-85	45,0
2011	52,1	-1	1	-52,1	47,9
2012	54,7	0	0	0	50,8
2013	58,2	1	1	58,2	53,7
2014	59,0	2	4	118	56,5
2015	54,4	3	9	163,2	59,5
2016	60,4	4	16	241,6	62,4
Cəmi	457	0	60	176,7	-

Bu məlumatlara əsasən

$$a_0 = \frac{\sum y}{n} = \frac{457}{9} = 50,8$$

$$a_1 = \frac{\sum yt}{\sum t^2} = \frac{176,7}{60} = 2,9 \text{ bərabər olacaqdır.}$$

Belə olduqda trend modelinin tənliyi

$$\bar{y}_t = 50,8 + 2,9 t$$

kimi olacaqdır .

Bu trend modelinə əsasən demək olar ki, Azərbaycan Respublikasında ÜDM-un həcmi 2008-2016-cı illərdə (bəzi illərdə əvvəlki illə müqayisədə azalsa da) artmışdır və bu artım ildə orta hesabla 2,9 milyard manata bərabər olmuşdur.

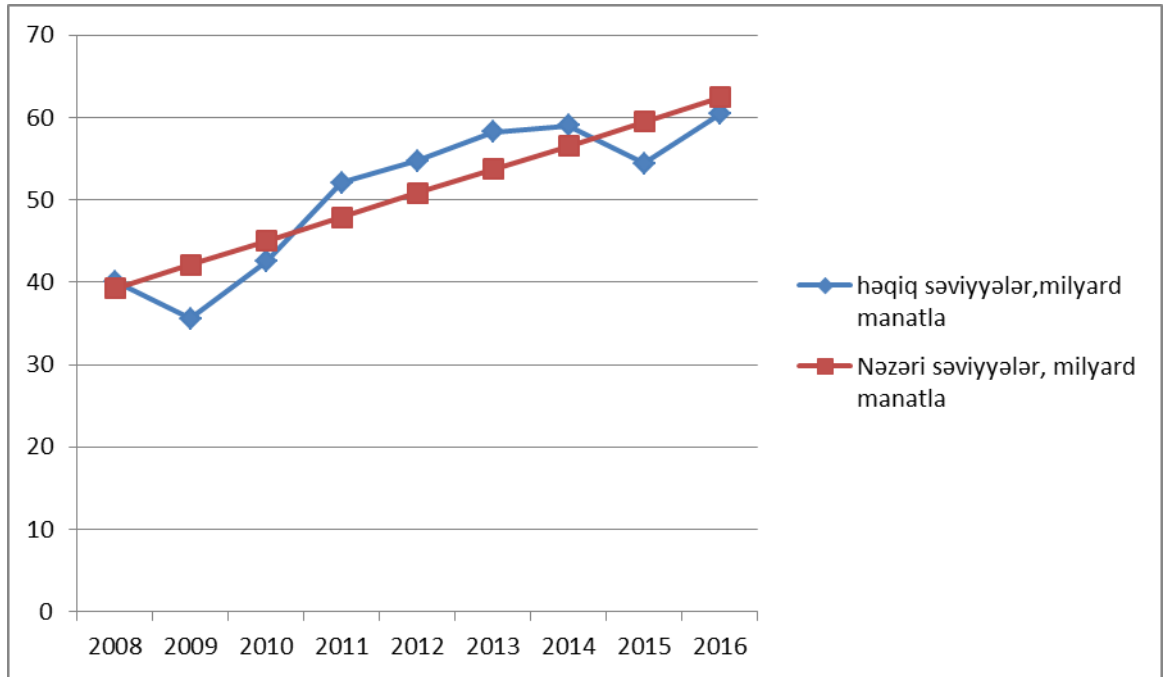
Düzxətli trend modeli əsasında 2017-2019-cu illər üzrə ölkəmizdə ÜDM-un proqnoz qiymətini hesablayaq:

$$2017\text{-ci ildə : } \bar{y}_{17} = 50,8 + 2,9 \times 5 = 65,3 \text{ milyard manat;}$$

2018-ci ildə: $\overline{y_{18}} = 50,8 + 2,9 \times 6 = 68,2$ milyard manat;

2019-cu ildə: $\overline{y_{18}} = 50,8 + 2,9 \times 7 = 71,1$ milyard manat.

Bu isə deməkdir ki, yerinə yetirdiyimiz hesablamalara əsasən Azərbaycan Respublikasında ÜDM-un həcmnin 2017-ci ildə 65,3 milyard manat, 2018-ci ildə 68,2 milyard manat, 2019-cu ildə **71,1** milyard manat olacağı təxmin edilir.

Şəkil 2.2 2008-2016-cı illərdə respublikada ümumi daxili məhsulun həqiqi və nəzəri səviyyələri

ÜDM respublika iqtisadiyyatı üçün qurulan “İstehsal” hesabının balanslaşdırıcı maddəsidir və son istehlakın bazar qiymətləri ilə hesablanır. Yəni, onun həcmi məhsula qoyulan vergilər (əlavə edilmiş dəyər vergisi, aksizlər, satışdan vergilər, gömrük rüsumları və s.) və nəqliyyat-ticarət əlavələri daxil edilməklə alıcıların ödədikləri qiymətlərlə hesablanır.

2016-cı ildə respublika iqtisadiyyatı üçün qurulan “İstehsal” hesabı aşağıdakı məlumatlarla xarakterizə olunmuşdur:

2016-cı ildə respublika iqtisadiyyatı üçün qurulan "İstehsal" hesabı

	Ümumi buraxılış	Aralıq istehlak	Əlavə dəyər
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	6 222,4	2 835,6	3 386,8
Sənaye	32285,5	9887,5	22398,0
Tikinti	13 691,0	7 352,1	6 338,9
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	9 707,7	3 455,9	6 251,8
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	6 119,3	2 043,6	4 075,7
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	2 197,7	773,5	1 424,2
İnformasiya və rabitə	1 603,2	545,1	1 058,1
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	1 889,2	340,1	1 549,1
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	2 358,5	510,7	1 847,8
Peşə, elmi-texniki fəaliyyət	1 714,7	860,1	854,6
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	581,3	208,5	372,8
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	3 345,5	1 615,9	1 729,6
Təhsil	2 405,2	503,3	1 901,9
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	1 713,9	630,9	1 083,0
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	797,1	255,2	541,9
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	1 059,3	369,7	689,6
Fəaliyyət növləri üzrə cəmi	87 691,5	32 187,7	55 503,8
Məhsula və idxala vergilər (+)			5109,8
Məhsula və idxala subsidiyalar (-)			188,4

Cədvəldən göründüyü kimi, respublika üzrə bütün fəaliyyət növləri üzrə ümumi buraxılışın həcmi 87691,5 milyon manat, aralıq istehlakın həcmi 32187,7 milyon manat, əlavə dəyərin həcmi isə 55503,8 milyon manat olmuşdur.

Bu hesabda bazar qiymətlərilə ÜDM-un həcmi iqtisadiyyat sektorlarının ümumi əlavə edilmiş dəyəri ilə məhsula və idxala vergiləri toplayıb, məhsula və idxala subsidiyaları çıxmaqla müəyyən edilir. Yəni

$$55503,8 + 5109,8 - 188,4 = 60425,2 \text{ milyon manat}$$

Rəsmi statistika məlumatlarına əsasən Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın sektorlarında yaranan əlavə dəyərin, həmçinin ÜDM-un çox hissəsi sənayedə yaranır. Məsələn, 2005-ci ildə cəmi istehsal edilmiş 12522,5 milyon manatlıq ümumi daxili məhsulun 49,5%-i sənayenin 9,1%-i kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın, 9,0%-i tikintinin, 7,3%-i nəqliyyat və rabitənin, 7,6%-i xalis vergilərin və 17,5%-i digər sahələrin payına düşür. 2015-ci ildə cəmi istehsal edilmiş 54380,0 milyon manatlıq ümumi daxili məhsulun 32,9%-i sənayenin 6,2% -i kənd təsərrüfatı, balıqçılığın və meşə təsərrüfatının, 12,0%-i tikintinin, 8,0%-i nəqliyyat və rabitənin, 8,9%-i xalis vergilərin və 32,0%-i digər sahələrin, 2016-cı ildə cəmi istehsal edilmiş 60393,6 milyon manatlıq ümumi daxili məhsulun 37,2% -i sənayenin 5,6%-i kənd təsərrüfatı, balıqçılığın və meşə təsərrüfatının 10,6%-i tikintinin, 8,6%-i nəqliyyat və rabitənin, 7,6%-i xalis vergilərin və 30,4%-i digər sahələrin hesabına formalaşmışdır.

Son illər ümumi daxili məhsulun həcmində tikinti sektorunun xüsusi çəkisi artmışdır. 2005-2016-cı illərdə ümumi daxili məhsulun həcmində tikinti sektorunun xüsusi çəkisi 9,0%-12% arasında dəyişmişdir. Bu isə hər şeydən əvvəl ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı və əhalinin mənzilə olan təlabatı ilə əlaqədardır.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarının təhlili göstərir ki, ölkədə istehsal olunan ümumi daxili məhsulun həcmində neft sektorunun xüsusi çəkisi ildən-ilə azalır. 2011-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorlarında ümumi daxili məhsul istehsalının həcmi ildən-ilə artmışdır. 2011-ci ildə

istehsal edilmiş 52082,0 milyon manatlıq ümumi daxili məhsulun 25829,9 milyon manatı və ya 49,6 %-i neft-qaz sektorunun, 23196,1 milyon manatı və ya 44,5%-i qeyri-neft sektorunun, 2012-ci ildə istehsal edilmiş 54743,7 milyon manatlıq ümumi daxili məhsulun 24487,3 milyon manatı və ya 44,7%-i neft-qaz sektorunun, 26864,4 milyon manatı və ya 49,1 %-i qeyri-neft sektorunun, 2013-cü ildə istehsal edilmiş 58182,0 milyon manatlıq ümumi daxili məhsulun 23 778,1 milyon manatı və ya 40,9%-i neft-qaz sektorunun, 30525,9 milyon manatı və ya 52,5% qeyri-neft sektorunun, 2014-cü ildə istehsal edilmiş 59014,1 milyon manatlıq ümumi daxili məhsulun 21405,2 milyon manatı və ya 36,3%-i neft-qaz sektorunun, 33195,9 milyon manatı və ya 56,2%-i qeyri-neft sektorunun, 2015-ci ildə istehsal edilmiş 54380,0 milyon manatlıq ümumi daxili məhsulun 15382,2 milyon manatı və ya 28,3%-i neft-qaz sektorunun, 34138,8 milyon manatı və ya 62,8%-i qeyri-neft sektorunun, 2016-cı ildə istehsal edilmiş 60393,6 milyon manatlıq ümumi daxili məhsulun 19648,9 milyon manatı və ya 32,5%-i neft-qaz sektorunun, 36153,5 milyon manatı və ya 59,9 %-i qeyri-neft sektorunun payına düşür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ÜDM-dən istehlaka və idxala vergiləri (minus subsidiyalar) muzzdlu işçilərə mükafatları və dünyanın başqa ölkələrinə ödənilən mülkiyyətdən gəliri çıxıb və dünyanın başqa ölkələrindən alınan müvafiq maddələri cəmləməklə ümumi milli gəliri (ÜMG) hesablamaq olar. ÜMG institusional vahidlər (rezident-sektorlar) arasında bölünmüş ümumi ilkin gəlirlərin cəmidir. Ümumi milli gəliri (ÜMG) ümumi daxili məhsul (ÜDM) ilə xaricdən daxil olan ilkin gəlirlərin saldosunu (qalığını) cəmləməklə də hesablamaq olar.

Azərbaycan Respublikası DSK-nin rəsmi məlumatlarına əsasən 2005-2015-ci illərdə ölkədə ümumi milli gəlirin həcmninə manat, ABŞ dolları və avro ilə dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur:

**2005-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında ümumi milli gəlirin
dinamikası (manat, ABŞ dolları və avro ilə)**

	Cəmi ÜMG			Adambaşına düşən ÜMG			1dollar = manat	1avro = manat
	milyon manatla	milyon ABŞ dolları ilə	milyon avro ilə	manat- la	ABŞ dollar ı ilə	avro ilə		
2005	11094	11728,7	9393,9	1323,9	1399,6	1121	0,9459	1,181
2006	16502	18471	14712,9	1943,8	2175,7	1733,1	0,8934	1,1216
2007	24216	28220,1	20600,3	2814,8	3280,3	2394,6	0,8581	1,1755
2008	36013	43832,2	29764,9	4130,6	5027,5	3414	0,8216	1,2099
2009	32974	41027,1	29396	3735,4	4647,8	3330,1	0,8037	1,1217
2010	39922	49741,1	37559,7	4468,4	5567,4	4204	0,8026	1,0629
2011	48519	61439,9	44136,4	5359,4	6786,6	4875,3	0,7897	1,0993
2012	51645	65739,2	51113,1	5628,4	7164,4	5570,4	0,7856	1,0104
2013	55288	70476	53049,7	5947	7580,6	5706,2	0,7845	1,0422
2014	57322	73078	54959,2	6088,3	7761,7	5837,3	0,7844	1,0430
2015	52641,2	51302,3	46257,7	5524,2	5383,6	4854,3	1,0261	1,1380

Cədvəldən görüldüyü kimi, 2005-2014-cü illərdə ÜDM kimi ümumi milli gəlirin də manat, ABŞ dolları və avro ilə dinamikasında daima artım müşahidə olunmuşdur. Beləki, ölkənin ümumi milli gəlirin həcmi 2005-2014-cü illərdə 11094-57322 milyon manat, 11728,7-73078 milyon dollar və ya 9393,9-54959,2 milyon avro arasında tərəddüd etmişdir. 2005-2015-ci illərdə ümumi milli gəlirin orta artım sürəti $\frac{52641,2-11094}{11-1} = 4154,72$ milyon manat təşkil etmişdir.

2015-ci ildə ölkədə ümumi milli gəlirin həcmi 52641,2 milyon manat, 51302,3 milyon dollar və ya 46257,7 milyon avro təşkil etmişdir. Ümumi milli gəlirin həcmi

əvvəlki ilə nisbətən 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə manatla 4680,8 milyon manat və ya 8,1%, dollarla 21775,7 milyon dollar və ya 29,8%, avro ilə 8701,5 milyon avro və ya 15,8% azalmışdır. 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə adambaşına düşən ÜMG-in həcmi manatla 9,2%, ABŞ dolları ilə 30,6%, avro ilə isə 16,8% azalmışdır.

2010-2015-ci illərdə respublikada ümumi milli gəlirin tərkibinin dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 2.6.

2010-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında ümumi milli gəlirin tərkibinin dinamikası (cari qiymətlərlə, milyon manatla)

Əməliyyatlar və balanslaşdırıcı maddələrin adı	2010-cu il	2011-ci il	2012-ci il	2013-cü il	2014-cü il	2015-ci il
İşçilərin əmək haqqı	6 820,4	7 761,0	8 961,2	10 077,0	10 560,5	10 965,0
İstehsala və idxala vergilər	3 198,2	3 460,0	3 930,0	4 415,7	4 851,7	5 424,2
o cümlədən:						
məhsullara və idxala	3 006,5	3 183,0	3 550,8	4 036,8	4 601,8	5 036,9
ondan:						
İdxala	217,7	231,1	229,5	297,5	365,2	386,1
digər	191,7	277,0	379,2	378,9	249,9	387,3
Subsidiyalar						
o cümlədən:						
məhsullara və idxala	-130,0	-127,0	-158,8	-158,8	-188,8	-177,9
ondan:						
Ümumi mənfəət (qarışıq gəlirlər)	32 576,4	40 988,0	42 011,3	43 848,1	43 790,7	38 168,7

Bazar qiymətlərində	42	52	54	58	59	54
ümumi daxili məhsul	465,0	082,0	743,7	182,0	014,1	380,0
Qalan dünyadan alınmış əmək haqqı	298,0	370,6	405,4	431,1	440,5	431,7
Qalan dünyaya verilmiş əmək haqqı	-91,1	-111,6	-141,7	-174,9	-224,7	-359,4
Mülkiyyətdən alınmış gəlirlər	484,0	708,8	752,3	715,4	205,8	201,3
Mülkiyyətdən verilmiş gəlirlər	-3	-4	-4	-3	-3	-3
İlkin gəlirlərin ümumi qalığı	39	48	51	55	57	52
	922,2	519,1	644,7	288,4	322,4	641,2
	1	1	1	1	1	1
Alınmış cari transferlər	620,3	931,8	979,6	695,4	819,1	657,1
			-1	-1	-1	-1
Verilmiş cari transferlər	-731,4	-971,4	573,6	287,4	275,1	031,5
Sərəncamda qalan ümumi gəlir	40	49	52	55	57	53
	811,1	479,5	050,7	696,4	866,4	266,8
	2	2	2	2	3	3
Əsas fondların istehlakı	299,1	406,7	566,2	617,8	466,3	643,3
Sərəncamda qalan xalis gəlir	38	47	49	53	54	49
	512,0	072,8	484,5	078,6	400,1	623,5

Cədvəlin təhlili göstərir ki, əsas makroiqtisadi göstəricilər arasında əlaqə mövcuddur. Belə ki, cari qiymətlərdə ÜDM hesablaşmaq üçün işçilərin əmək haqqı ilə istehsala və idxala vergiləri və ümumi mənfəəti (qarışıq gəlirləri) cəmləyib, istehsala və məhsula subsidiyaları çıxmaq lazımdır. Yəni,

2010 - cu ildə $6\,820,4 + 3\,198,2 + 32\,576,4 - 130,0 = 42\,465,0$ milyon man

2011 - ci ildə $7\,761,0 + 3\,460,0 + 40\,988,0 - 127,0 = 52\,082,0$ milyon man

2012 - ci ildə $8\,961,2 + 3\,930,0 + 42\,011,3 - 158,8 = 54\,743,7$ milyon man

2013 - cü ildə $10077,0 + 4415,7 + 43848,1 - 158,8 = 58182,0$ milyon man
2014 - cü ildə $10560,5 + 4815,7 + 43790,7 - 188,8 = 59014,1$ milyon man
2015 - ci ildə $10965,0 + 5424,2 + 38168,7 - 177,9 = 54380,0$ milyon man

Qalan dünyadan alınmış əmək haqqını və mülkiyyətdən alınmış gəlirləri ÜDM-un üzərinə əlavə edib, qalan dünyadan verilmiş əmək haqqını və mülkiyyətdən verilmiş gəlirləri çıxmaqla ilkin gəlirlərin ümumi qalığını, yaxud ümumi milli gəliri hesablamaq mümkündür:

2010 - cu ildə $42465,0 + 298,0 - 91,1 + 484,0 - 3233,7 = 39922,2$ milyon man
2011 - ci ildə $52\ 082,0 + 370,6 - 111,6 + 708,8 - 4530,7 = 48519,1$ milyon man
2012 - ci ildə $54\ 743,7 + 405,4 - 141,7 + 752,3 - 4\ 115,0 = 51\ 644,7$ milyon man
2013 - cü ildə $58\ 182,0 + 431,1 - 174,9 + 715,4 - 3\ 865,2 = 55\ 288,4$ milyon man
2014 - cü ildə $59\ 014,1 + 440,5 - 224,7 + 1\ 205,8 - 3\ 113,3 = 57\ 322,4$ milyon man
2015 - ci ildə $54\ 380,0 + 431,7 - 359,4 + 1\ 201,3 - 3\ 012,4 = 52\ 641,2$ milyon man

2010-cu ildə ümumi daxili məhsulun 94%-ni, 2011-ci ildə 93,2%-ni, 2012-ci ildə 94,3%-ni, 2013-cü ildə 95,0%-ni, 2014-cü ildə 97,1%-ni, 2015-ci ildə 96,8%-ni ümumi milli gəlir, müvafiq olaraq 6%-ni, 6,8%-ni, 5,7%-ni, 5%-ni, 2,9%-ni, 3,2%-ni işə xaricdən daxil olan ilkin gəlirlərin saldosu (qalığı) təşkil edir.

Ümumi milli gəlirdən əsas fondların istehlakını çıxaraq xalis milli gəlir göstəricisini müəyyən etmək mümkündür:

2010 - cu ildə $39\ 922,2 - 2\ 299,1 = 37623,1$ milyon man
2011 - ci ildə $48\ 519,1 - 2\ 406,7 = 46112,4$ milyon man
2012 - ci ildə $51\ 644,7 - 2\ 566,2 = 49078,5$ milyon man
2013 - cü ildə $55\ 288,4 - 2\ 617,8 = 52670,6$ milyon man
2014 - cü ildə $57\ 322,4 - 3\ 466,3 = 53856,1$ milyon man
2015 - ci ildə $52\ 641,2 - 3\ 643,3 = 48997,6$ milyon man

İlkin gəlirlərin ümumi qalığından, yaxud ümumi milli gəlirdən alınmış cari transferləri çıxıb, verilmiş cari transferləri toplasaq, sərəncamda qalan ümumi gəlir göstəricisini müəyyən etmək mümkündür:

2010 - cu ildə $39\,922,2 + 1\,620,3 - 731,4 = 40\,811,1$ milyon man
2011 - ci ildə $48\,519,1 + 1\,931,8 - 971,4 = 49\,479,5$ milyon man
2012 - ci ildə $51\,644,7 + 1\,979,6 - 1\,573,6 = 52\,050,7$ milyon man
2013 - cü ildə $55\,288,4 + 1\,695,4 - 1\,287,4 = 55\,696,4$ milyon man
2014 - cü ildə $57\,322,4 + 1\,819,1 - 1\,275,1 = 57\,866,4$ milyon man
2015 - ci ildə $52\,641,2 + 1\,657,1 - 1\,031,5 = 53\,266,8$ milyon man

Öz növbəsində sərəncamda qalan ümumi gəlir göstəricisindən əsas fondların istehlakını çıxmaqla sərəncamda qalan xalis gəlir göstəricisini müəyyən etmək mümkündür:

2010 - cu ildə $40\,811,1 - 2\,299,1 = 38\,512,0$ milyon man
2011 - ci ildə $49\,479,5 - 2\,406,7 = 47\,072,8$ milyon man
2012 - ci ildə $52\,050,7 - 2\,566,2 = 49\,484,5$ milyon man
2013 - cü ildə $55\,696,4 - 2\,617,8 = 53\,078,6$ milyon man
2014 - cü ildə $57\,866,4 - 3\,466,3 = 54\,400,1$ milyon man
2015 - ci ildə $53\,266,8 - 3\,643,3 = 49\,623,5$ milyon man

Beləliklə, ÜDM yeni yaradılan dəyərin və yaxud əmtəə və xidmətlərin son axınının yekununu xarakterizə edirsə, ÜMG isə ümumi daxili məhsulun yaradılmasında iştirakı nəticəsində ölkə rezidentləri tərəfindən əldə edilən ilkin gəlirlərin axınını səciyyələndirir. MHS-də bu gəlirlərə əmək haqqı, mənfəət, mülkiyyətdən əldə edilən gəlirlər, istehsala və idxala görə vergilər (subsidiyalar çıxmaqla) daxil edilir.

2.3 Büdcədən kənar fondlar və dövlət borcundan istifadə üzrə parlament maliyyə nəzarəti

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın Respublikasında dövlət maliyyəsinin mühüm həlqələrindən biri də büdcədən kənar fondlardır. Bu fondlar bazarla tənzimlənən iqtisadiyyata keçid dövründə təşəkkül tapmağa başlamışdır. Bu fondların bəziləri əvvəllər büdcə vəsaiti hesabına yaradılırdı.

Müasir iqtisadi şərait bir tərəfdən maliyyə vəsaitlərinin dövlət səviyyəsində cəmləşməsi, digər tərəfdən isə vacibliyə dərəcəsinə görə ictimai tələbatların ödənilməsi üçün məqsədli pul fondlarının yaradılmasına tələbat yaradır. Bununla əlaqədar olaraq dövlət büdcədən kənar fondları sistemi islahatların əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsinin obyektiv zəruriliyi meydana çıxır. Müasir mərhələdə bu fondların fəaliyyətlərini tənzimləyən qanunvericilik bazasının 15 büdcədən kənar fondların formalaşması və istifadəsinin maliyyə mexanizminin transformasiyasına istiqamətlənən aktiv yenilənməsi həyata keçirilir. Bu baxımdan da dövlət büdcədən kənar fondlarının formalaşması və istifadəsi problemlərinin tədqiqi zərurəti yaranmışdır. Eyni zamanda, büdcədən kənar fondların formalaşması və istifadəsinin maliyyə mexanizminin gələcək transformasiya istiqamətlərinin müəyyən edilməsi hələ də aktual olaraq qalır.

Sosial əmniyyət və pensiya ehtiyatının maliyyələşdirilməsi istiqamətində idarəetmənin inkişaf etdirilməsi üçün dövlət başçısının 30 sentyabr 1992-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Təsisatının yaradılması barəsində" sərəncamı ilə Pensiya Təsisatı və Sosial Əmniyyət Təsisatı bazasında Dövlət Sosial Müdafiə Fondu quruldu. Azad maliyyə-bank sistemində sahib olan DSMF-yə ölkəmizdə dövlət pensiya ehtiyatının, müavinət və ödəniş məsrəflərinin maliyyələşdirilməsi vəzifə funksiyası kimi tapşırıldı. Ölkəmizin öz dövlət azadlığını düzəltməsi barəsində konstitusiyaya protokol bildirdikdən sonra ölkənin dövlət fondlarının təzədən həyata keçirilməsinə başlandı. Dövlət başçısının fərmanı (16.12.1991) SSRİ Pensiya Fondunun Azərbaycan bölməsi Azərbaycan Respublikası Pensiya təsisatına çevrildi. Sosial sığorta və pensiyanın maliyyələşdirilməsi

sektorunda idarəetmənin inkişaf etdirilməsi üçün dövlət başçısının 30 sentyabr 1992-ci il tarixli " Dövlət Sosial Müdafiə Təsisatının formalaşması barəsində " sərəncamı ilə Pensiya Təsisatı və Sosial Sığorta Təsisatı bazasında Dövlət Sosial Müdafiə Təsisatı quruldu. Azad maliyyə - bank sistemində sahib olan DSMF - yə ölkə ərazisində dövlət pensiya ehtiyatının, ödəniş məsrəflərinin maliyyələşdirilməsi əsas funksiya kimi tapşırıldı. Respublikada sosial əmniyyət və pensiya ehtiyatı mövzularının Avropa normalarına dövlət başçısının 17 iyul 2001 - ci il tarixli fərmanı ilə qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası " - nın yerinə yetirilməsi 2001-2005-ci illər ərzində təşkil olunan tədbirlər DSMF — nun gördüyü işlərin keyfiyyətlə təzədən bərpa olunmasını əsaslandırmışdır. Dövlət Sosial Müdafiə Təsisatı Azərbaycanda zorla dövlət sosial əmniyyəti, əmək pensiyaları sektorunda idarəetməni təbliğ edən mərkəzi icra hakimiyyəti idarəsidir. Təsisatın aşağıdakı funksiyaları mövcuddur: > məcəllə ilə təyin olunmuş ölçüdə zorla dövlət sosial əmniyyət haqlarının əldə edilməsini həyata keçirmək; > öz öhdəlikləri içərisində zorla dövlət sosial əmniyyəti, əmək pensiyaları sektorunda məcəllə protokollarının istəklərinin tətbiqi və pulların - təyinatına əsasən faydalanılmasına monitorinqi təşkil etmək; > zorla dövlət sosial əmniyyət pulu və dövlət gəlir cədvəli pulu ilə respublikada bütün əmək pensiyalarının maliyyələşdirilməsini təmin etmək; > məcəllə əhatəsində özünün davamlı ödəmə bacarığını həyata keçirən tədbirlər həyata keçirmək; > sosial əmniyyət ödəmələrinin zamanında hesablanılıb ödənilməsinə həyata keçirmək. Təsisat bu funksiyalardan başqa aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: > təsisatın gələcək il üzrə qəbullanmış gəlir cədvəlinin qazanc və məsrəflər meyarlarına müvafiq formada bələdiyyə idarələrin qazanc və məsrəflər proqnozunu qəbul edir; > sakinlərin sosial qorunması ilə əlaqədar rəylərin tərtib edilməsində iştirak edir; > zorla dövlət sosial əmniyyətinin tərəqqisidi və inkişaf etdirilməsinə aid tövsiyələr verir; > zorla dövlət sosial əmniyyət pullarını idarə edir, əmək pensiyaları sektorunda idarəetməni, əmək pensiyalarının təyin olunmasını, ödənilməsinə monitorinqi həyata keçirir. > məcburi dövlət sosial sığortası üzrə əmniyyət çitirakçılarınun uçota alınması və uçotdan çıxarılması qaydalarını müəyyən edir; > məcəlləyə müvafiq şəkildə məcburi dövlət sosial nazim haqlarının uçotu,

hesablanması və toplanması qaydalarını müəyyən edir; > məcəllə əhatəsində sığortaedənlərdə zorla dövlət sosial əmniyyət hüquqlarının doğru hesablanmasına, sərf edilməsinə və verilməsinə gözetçilik edir; > əmniyyət edənlərin zorla dövlət sosial əmniyyətinə əsasən hesablarını təsdiq edir; > təsisatın gəlir cədvəlinin yerinə yetirilməsi barəsində məcəllə ilə təyin edilmiş idarələrdən aylıq, rüblük və illik hesabatlar əldə edir, sistemləşdirir və onları idarələrə verir; > əmniyyət altına alınana dövlət əmniyyət şəhadətnaməsi təqdim edir; > maliyyə durumu qısamüddətli sığortaedənlərə zorla dövlət sosial əmniyyət borclarının verilməsinə kömək göstərir. Məlumdur ki, 2009 - cu ildən Azərbaycanın pensiya vəsaiti rejimi bütövlükdə avtomatlaşdırılmışdır. "Azərbaycan Dövlət Sosial Müdafiə Təsisatı gələcəkdə bütövlükdə avtomatlaşdırılmış pensiya ehtiyatı rejiminə keçid etmək fikrindədir.

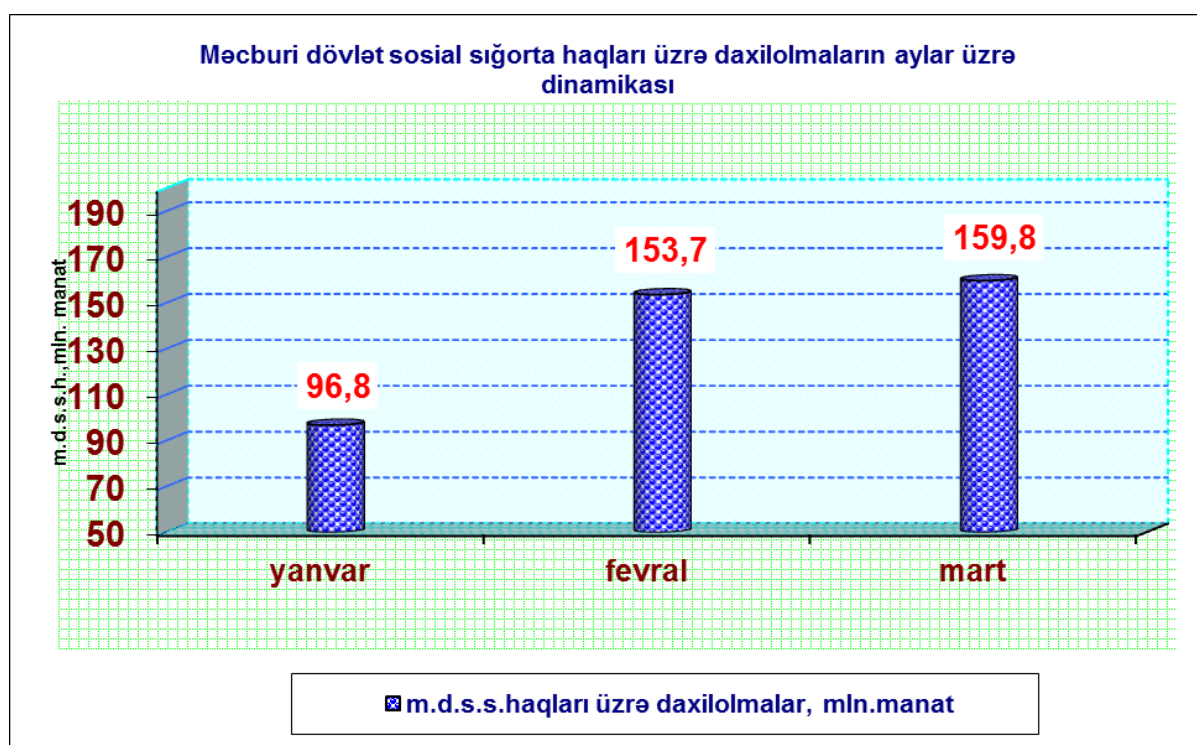
Vurgulayaq ki, Dövlət Neft Təsisatı üçün dövlət gəlir cədvəlindən transfertlər aşağı salınılacaq və təkcə gəlir cədvəli birliklərinin borcları verildikdən sonra transfertlər düzəldiləcək. 2013-cü il ərzində də icbari sosial əmniyyət üzrə seçmələrin toplanması ilə əlaqədar çətinliklər olmamışdır. 2014 - cü il ərzində Təsisatın gəlir cədvəlində məcburi sosial əmniyyət üzrə seçmələr 1,27 mlrd. manat dəyərində olmuşdur. Özəl sahədən yığımların tutumunun 45,3 % dərəcəsində çoxalacağı nəzərdə tutulur. Edilmiş analizə görə, 2013-cü il ərzində Dövlət Sosial Müdafiə Təsisatının qazancı 1977,9 mln. manat olmuşdur ki, nəticədə bu 2012-ci ilin zəruri meyarından 37,2 milyon. manat və yaxud 1,9 % çoxdur.

Cədvəl 2.7.

GƏLİRLƏR	əvvəlki ilin müvafiq dövründə fakt	hesabat dövründə proqnoz	hesabat dövründə fakt	proqnozun icrası		əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisə	
				icra, %	icra, +/-	nisbət, %-lə	mütləq (+, -)
1. Məcburi dövlət sosial sığorta haqları	377,56	406,08	410,27	101,03	4,19	8,66	32,71
1.1. Bütçə təşkilatları üzrə	136,88	156,97	140,80	89,70	-16,17	2,86	3,92
1.2. Qeyri-bütçə təşkilatları üzrə	240,68	249,11	269,46	108,17	20,35	11,96	28,78
2. Dövlət büdcəsindən ayrımlar (transfert)	333,60	340,10	340,10	100,00	0,00	1,95	6,50
3. Sair gəlirlər	1,39	1,52	1,15	75,66	-0,37	-17,27	-0,24
CƏMİ	712,55	747,70	751,51	100,51	3,81	5,47	38,96

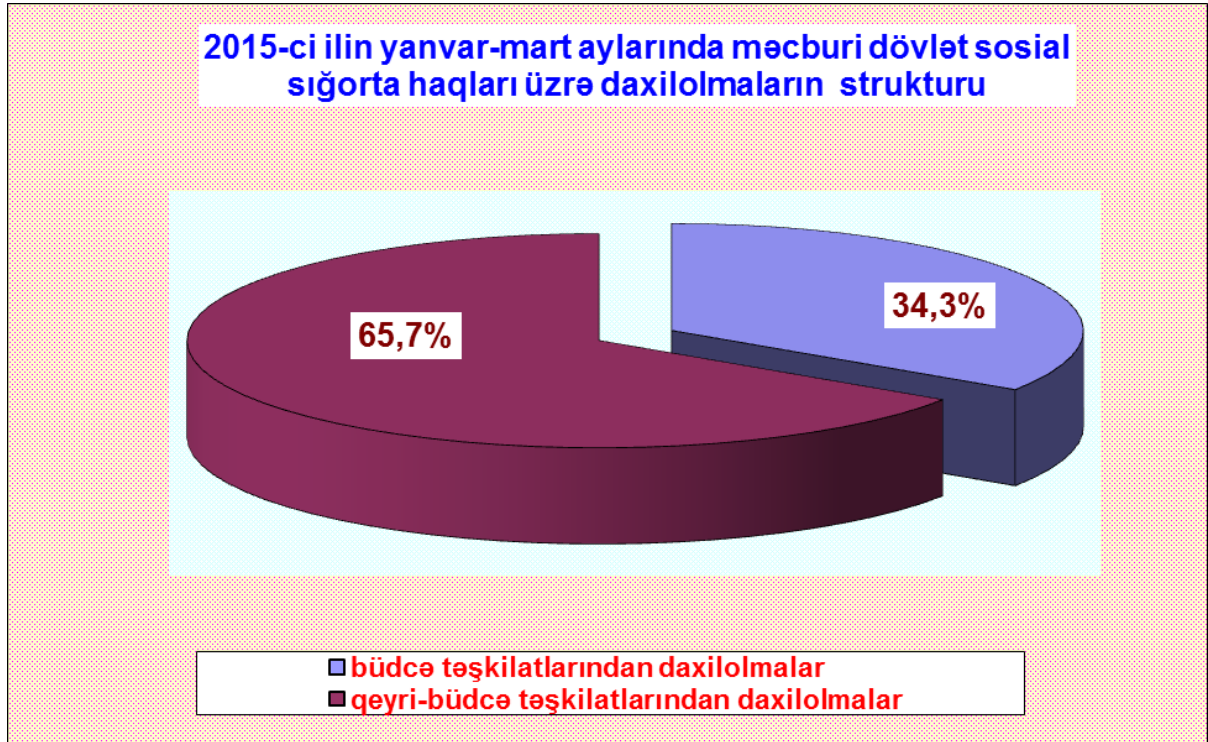
Hesabat dövründə məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə daxilolmalar 2014-cü ilin müvafiq dövrünə nisbətən 8,7 faiz və ya 32,7 mln. manat artaraq 410,3 mln. manat təşkil etmişdir.

Qrafik 2.1.

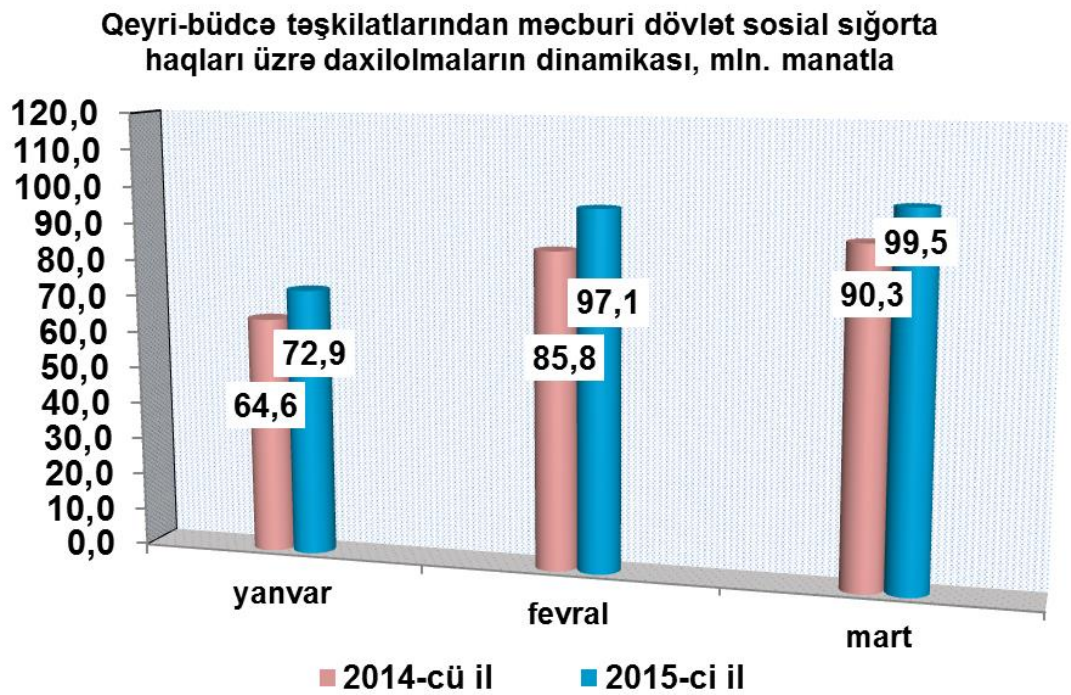
Məcburi dövlət sosial əmniyyət hüquqları üzrə nüfuzetmələrin 65,7 faizi və yaxud 269,5 mln. manatı gəlir cədvəli olmayan sahəsinin hissəsini təşkil edir.

Qrafik 2.2.

Gəlir cədvəli olmayan sahələr üzrə yığılmış məcburi dövlət sosial əmniyyət hüquqlarının dəyəri öncəki ilin uyğun dövrü ilə müqayisədə 12,0 % və ya 28,8 milyon. manat yuxarı olmuşdur. Sözügedən mərhələdə sahibkarlıq işləri ilə maraqlanan əhəlinin sosial əmniyyətə cəzb olunması möhkəmləndirilmiş və son olaraq, öncəki ilin uyğun mərhələsi ilə nisbətdə sahibkarlıq işləri ilə maraqlanan insanlardan nüfuzetmələr 9,8 % çoxalmışdır.

Qrafik 2.3.

2015-ci ilin yanvar-martında gəlir cədvəlindən maliyyələşən qurumlar üzrə nüfuzetmələr 140,8 milyon. manat olmuşdur. Sözügedən qurumların ödədiyi dövlət sosial əmniyyət vəsaiti öncəki ilin uyğun mərhələsi ilə müqayisədə 2,9 % və yaxud 3,9 milyon. manat çoxalmış, planlar isə 89,7 % yerinə yetirilmişdir. Dövlət gəlir cədvəlindən 340,1 milyon. manat dəyərində transfert təsisatın mülkiyyət kapitalına yatırılmışdır. Nüfuzetmələrin dərəcəsi pensiya və müavinətlərin zamanında maliyyələşdirilməsinə şərait yaratmışdır. 2015-ci ilin yanvar-martında Dövlət Sosial Müdafiə Təsisatının məsrəfləri 725,7 milyon. manat təşkil etmişdir.

Qrafik 2.4.

XƏRCLƏR	əvvəlki ilin müvafiq dövründə fakt	hesabat dövründə proqnoz	hesabat dövründə fakt	proqnozun icrası		əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisə	
				icra, %	icra, +/-	nisbət, %-lə	mütləq (+, -)
1.Əhaliyə ödənişlər	691,66	733,43	713,74	97,32	-19,69	3,19	22,08
1.1.Əmək pensiyalarının ödənilməsi xərcləri	675,96	716,04	696,48	97,27	-19,56	3,04	20,52
1.2. M.D.S.S. üzrə müavinət xərcləri	15,70	17,39	17,26	99,25	-0,13	9,91	1,56
2. Digər xərclər	11,59	14,27	11,91	83,46	-2,36	2,76	0,32
CƏMİ	703,26	747,70	725,65	97,05	-22,05	3,18	22,39

Kapital mərhələsində pensiya maliyyələşdirilməsi üçün Təsisat hesabına 713,7 milyon. manat pul istiqamətləndirilmişdir ki, nəticədə bu öncəki ilin uyğun mərhələsi ilə müqayisədə 22,1 milyon. manat və yaxud 3,2 % yüksəkdir. Pensiya məsrəfləri 2014-cü ilin uyğun mərhələsi ilə müqayisədə 3,0 % və yaxud 20,5 milyon. manat çoxalaraq 696,5 milyon. manat olmuşdur.

Dövlət başçısının uyğun fərmanına görə 2015-ci ilin yanvarın ayının 1-də əmək pensiyalarının sığorta payına 1,4 %-lik artım edilmişdir.

Qrafik 2.4.

2015-ci ilin yanvar-mart aylarında məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına verilən müavinətlərin strukturu

Dövlət Sosial Müdafiə Təsisatının başqa məsrəfləri 11,9 milyon. manat, pensiya və müavinətlərin insanlara verilməsi, bank prosedurlarının yerinə yetirilməsi üzrə servis haqqı məsrəflərinə 2,8 milyon. manat, Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası hesabına maliyyələşdirilən məsrəflərə 3,6 milyon. manat olmuşdur ki, nəticədə bu 2014-cü ilin uyğun mərhələsinin meyarından 0,3 milyon. manat və yaxud 2,8 5 yüksəkdir.

Dövlət Neft Təsisatı Azərbaycan xalqının azadlığı mühitində vacib ənənəvi resursu olan neft və qazın emalından qazanılan pulu ümumxalq mənafeyi və növbəti nəsillər üçün faydalanmaq adı ilə dövlət başçısının 1999-cü il 29 dekabr sərəncamı ilə təməli qoyulmuş, onun Əsasnaməsi 29.12.2000-ci ildə qəbul olunmuş və DNF pullarının yerbəyer edilməsi prinsipinin qəbulundan sonra (iyul 2000) işləmişdir. Təsisatın hədəflədiyi qayələrdən biri – neftdən gələn qazancın növbəti nəsillər üçün yığılaraq çoxaldılması, başqa biri isə bu qazancıdan dövlətimizin cari sosial tələbatlarını, iqtisadi inkişaf şərtlərini vacib bilməklə, indiki nəsillər üçün doğru şəkildə faydalanıla bilməsidir. Neft Təsisatının pulları aşağıdakı bazalara görə təşəkkül edir: 1) Dövlət hesabına Təsisata verilən pul və mülk; 2) istehsalatın pay bölgüsü müqavilələrinə müvafiq olaraq ölkəmizə aid olan karbohidrogenlərdən və onların satışından qazanılan vəsait; 3) neft-qaz müqavilələrinin imzalanması və yaxud tətbiq edilməsi ilə əlaqədar Dövlət Neft Müəssisəsinə və yaxud cavabdeh dövlət idarəsinə sərmayəçilər hesabına verilən mükafatlar; 4) karbohidrogen təminatlarının istifadə olunması ilə bağlı sərmayəçilər hesabına verilən akrhesabı ödənişlər; 5) neft-qaz projelərinin tətbiqi ilə əlaqədar ölkəmizə aid olan dividendlər və qazancın paylaşdırılmasından alınan gəlirlər; 6) neftin və qazın ölkəmizin regionu ilə Bakı-Subsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum eksport boru kəmərləri köməyi ilə çatdırılmasından qazanılan gəlirlər; 7) neft-qaz müqavilələri əhatəsində ARDNŞ-ə və yaxud məsuliyyətli dövlət idarəsinə sərmayəçilər hesabına ödənilən aktivlərdən qazanılan gəlirlər; 8) Təsisatın işləri sayəsində alınan mülk və pul, həmçinin Təsisatın aktivlərinin yerbəyer edilməsindən və idarə edilməsindən qazanılan gəlirlər. DNF təkcə öz gəlir cədvəlində düşünülməmiş məsrəfləri təmin edə bilər, onun prosedur və idarə olunması ilə əlaqədar məsrəfləri çıxmaq şərti ilə, qalan

bütün məsrəfləri Maliyyə Nazirliyinin Mərkəzi Xəzinədarlığı köməyi ilə təşkil olunur. DNF-nin pulları hesabına iki vacib proyekt: 1) Ermənistanın etnik təmizləmə və hücum siyasəti sayəsində öz vətənlərindən ayrı düşmüş qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət durumunun yaxşılaşdırılması və yerləşdirilməsi məsələlərinin həllənməsi; 2) Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan Vacib Eksport Boru Kəməri proyektində ölkəmizin nümayəndəliyinin maliyyələşdirilməsi yerinə yetirilir. Dövlət başçısının təsdiq etdiyi sərəncamlara müvafiq olaraq, DNF-dən I proyektin təmin edilməsi üçün 135 milyon manat tutumunda pul ayrılmış, II proyektin tətbiqindən ötrü 244 milyon manat dəyərində pul vermiş, eyni zamanda dövlətin vacib sosial və iqtisadi inkişaf tələbatlarını ödəmək üçün 505 milyon manat tutumunda pulu Dövlət gəlir cədvəlinə transfert olunmuşdur. 2006-cı ildən etibarən, Təsisat sadalanan projelərdən başqa, 2 böyük proyekt: Oğuz-Qəbələ regionundan Bakıya su kəmərinin çəkilməsi, Samur-Abşeron suvarma rejiminin təkrarən yaradılmasını da maliyyələşdirəcək, həmçinin çox mühüm olan Dövlət İnvestisiya Müəssisəsinin qanun kapitəlinin təşəkkül etdirilməsinə 90 milyon manat verəcəkdir. Neft təsisatının investisiya portfelinin toplam məbləğinin 55 faizi ABŞ dolları, 35 faizi avro, 5 faizi İngiltərə funt-sterlinqində əsas etdirilən aktivlərə yerləşdirilir. Təsisatın pulu yüksək kredit reytinginə sahib olan əcnəbi dövlətlərin istiqrazlarına, əcnəbi dövlət agentlikləri hesabına buraxılmış borc sənədlərinə, banklar hesabına buraxılmış borc sənədlərinə, pul bazarı vasitələrinə, həmçinin əcnəbi menecerlər dəstəyi ilə korporativ məbləğli səhmlərə qoyula bilər. DNF-nin pul vəsaitlərinin idarə edilməsindən təşkil olunmuş fəaliyyəti dövlət başçısının sərəncamı (19.06.2001) ilə qəbullanmış " Dövlət Neft Təsisatının pul vəsaitinin saxlanılması, yerbəyer edilməsi və idarə olunması barəsində Qaydalar"la, gəlir cədvəlinin hazırlanma və yerinə yetirilmə proseduru " Dövlət Neft Təsisatının illik qazanc və məsrəflər proqramının işlənilməsi və yerinə yetirilməsi Qaydaları" ilə nizamlanır. Dövlət başçısının sərəncamı ilə qəbul edilmiş (27.09.2004) "Neft və qazdan qazanılan pulların istifadə olunması üzrə daimi strategiya"da pulların iqtisadiyyatın qeyri-neft sahəsində, bölgələrin, xırda və orta sahibkəliyin tərəqqisində, infrastruktur sektorlarının tərəqqisində, yoxsul təbəqənin aşağı salınması əsasında işlərin görülməsində, dövlətin

qorunma bərarlığının möhkəmləndirilməsində və başqa meyillərdə faydalanılması düşünülür. DNF-nin işlərinə kompleks nəzarət hüququ hökumət və parlament iştirakçılarından təşkil edilmiş Monitoring Şurasına aiddir. Monitoring Şurasının əsas funksiyası DNF pullarının təşəkkül etməsi və sərf edilməsi üzərində kompleks gözetimi təmin etmək, illik gəlir cədvəli proyektinə, eyni zamanda gəlir cədvəlinin yerinə yetirilməsi haqqında cari hesabatlara fikir bildirməkdir. Ölkəmiz neftdən qazanılan vəsaitin daimi idarə etməyə verilməsi strategiyası üzərində çalışır.

Tərəqqinin hazırki dövründə neft vəsaitlərindən qeyri-neft sənaye və aqrar istehsal sektorlarının, böğələrin tərəqqisi üçün son dövrlərdə dünya bazarında dəyərlərin səmərəli olması məlumatları Azərbaycanın neft vəsaitinin dəfələrlə çoxalmasına həqiqi şərait yaradır. Bu cür bir mühitdə, lüzumsuz maliyyə israfçılığına yol verməmək və ölkənin neft təminatlarının bitməsi zamanı maliyyə potensiallarının ciddi şəkildə aşağı düşməsinə əngəlləmək üçün qeyri-neft sahəsində yığım-xərc tarazlığının intensiv təşkili olduqca zəruridir. Bu cür yanaşma - neft vəsaiti tərəfindən maliyyələşən məsrəflərə ciddi gözetimi, bu vəsaitlər tərəfindən növbəti yığımların yüksək dərəcəsinə yiyələnməsini, makroiqtisadi idarəetmənin əlverişinin çoxaldılmasını, neft qazanclarını üstün olaraq istehlakın yox, investisiyalann maliyyələşdirilməsinə istiqamətləndirməklə, iqtisadiyyatın quruluşunun intensivləşdirilməsi, qeyri-neft sahəsinin tərəqqisinin "neft bumu" ilə dəstəklənməsindən başqa ona vergi üzrə təkanların verilməsi də tətbiqini göstərən vacib qaydaları əhatələyir.

İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığa Dəstək Milli Fondunun pul məbləği nəticəsində 2017-ci il ərzində güzəştli kreditlər tərəfindən maliyyələşdirilmiş projətlərin bölgüsü aşağıda çəkilən cədvəllərdə göstərilmişdir.

Cədvəl 2.8

2017-ci il ərzində maliyyələşdirilmiş layihələrin iqtisadiyyatın sahələri üzrə bölgüsü

s/s	İqtisadiyyatın sahələri	Layihələrin sayı	Xüsusi çəkisi (%)	Kredit məbləği (min manat)	Xüsusi çəkisi (%)	Yaradılacaq yeni iş yerlərinin sayı (nəfər)
1	Müxtəlif sənaye məhsullarının istehsalı və emalı	68	3.5	33663.5	23.1	1000
2	Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı	1871	95.8	96981.5	66.4	5224
3	Digər sahələr	14	0.7	15355.0	10.5	367
Cəmi		1953	100	146000.0	100	6591

Mənbə: İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun hesabatı əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [52].

Cədvəl 2.9

2017-ci il ərzində maliyyələşdirilmiş layihələrin kreditin növləri üzrə bölgüsü

s/s	Kreditlərin növləri	Layihələrin sayı	Xüsusi çəkisi (%)	Kredit məbləği (min manat)	Xüsusi çəkisi (%)	Yaradılacaq yeni iş yerlərinin sayı (nəfər)
-----	---------------------	------------------	-------------------	----------------------------	-------------------	---

1	Kiçik həcmli kreditlər	1875	96.0	20189.0	13.8	2776
2	Orta həcmli kreditlər	41	2.1	8941.0	6.1	924
3	Böyük həcmli kreditlər	37	1.9	116870.0	80.1	2891
Cəmi		1953	100	146000.0	100	6591

Mənbə: İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun hesabatı əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [52].

Bu sektorda işləyən institutlardan biri "Azərbaycan İnvestisiya Müəssisəsi" Açıq Səhmdar Cəmiyyətidir (AİM). AİM Azərbaycan dövlət başçısının 2006-cı il mart ayının 30-u imzaladığı 1395 nömrəli "İnvestisiya Fəaliyyətinin Təşviqi üzrə Əlavə Tədbirlər barəsində" fərmanı ilə əsası qoyulmuşdur. Onun fəaliyyətinin məqsədi, əsasən, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorlarının tərəqqisini bərpa edən və ölkə içərisində və yaxud ölkə xaricində həyata keçirilən layihələrə investisiya qoyuluşunun, o cümlədən bu sektorlarda iş görən təsərrüfat cəmiyyətlərinin və digər kommersiya birliklərinin qanun kapitalındakı mövqesini (səhmlərini) almaqla müddətli investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsidir. AİM-in əsas investisiya prinsipləri aşağıdakılardır [53]:

- Azərbaycan Respublikasında əlverişli və təsirli işləyən şirkətlərə sərmayə yatırımlarının edilməsi və yaxud başqa investorlarla təzə şirkətlərin və birlikdə investisiya təsisatlarının təsisi;
- Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının qeyri-neft sahəsinə investisiya yatırımları;
- Proyektə minoritar üzvlüyün qazanılması;
- Mühasibatlığın və Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Uçot Standartlara müvafiq aparılması və ya onların tətbiq olunması;
- Maliyyə hesabatlarının sərbəst auditor hesabına nəzərdən keçirilməsi;
- Korporativ idarəetmə şərtlərinin istifadəsi və investorların səlahiyyətlərinin

müdafiəsi;

- AİŞ-in Müşahidə Şurasında iştirakı (Direktorlar Şurası).

Şirkətin nizamnamə kapitalı 160 000 000 (yüz altmış milyon) manatdır. Şirkətin nizamnamə kapitalı hər birinin nominal məbləği 100 manat olan 1600000 ədəd adi adlı səhmdən təşkil edilmişdir [53]. Şirkət onun ali idarəetmə orqanının qərarına əsasən səhmlərin nominal dəyərini artırmaq və ya əlavə səhmlər ötürmək metodu ilə qanun kapitalını çoxalda bilər. Şirkət onun ali idarəetmə orqanının qərarına əsasən səhmlərin nominal məbləğini aşağı salmaq metodu ilə və ya səhmlərin bir hissəsini satın alıb onların kompleks dəyərini azaltmaq üsulu ilə qanun kapitalını aşağı sala bilər.

Şirkətin əmlakının formalaşdırılmasının mənbələri aşağıdakılardır:

1. səhmdarların payları; 2. könüllü verilən əmlak; 3. səhmlər, istiqrazlar, başqa qiymətli kağızlar və digər yerləşdirilən vasaitlərdən alınan dividendlər, gəlirlər; 4. öz əmlakının istifadəyə qoyulması və ya onun satılması nəticəsində qazanılan mənfəət;
5. təsis və / və ya üzvlük etdiyi müəssisələrin gördüyü işlər sayəsində əldə olunan gəlirlər; 6. qrantlar; 7. qanunvericilikdə əngəllənməyən başqa daxilolmalar.

Şirkət fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsini və investisiya miqdarının yüksəldilməsi istiqrazlar buraxmaq, əlavə səhm və ya kreditlər cəlb etməklə bərpa edə bilər. Şirkətin dövlətə məxsus səhmləri üzrə dividendlər Azərbaycanın Dövlət Neft Təsisatına köçürülür. Şirkət qanunvericiliklə təyin edilmiş üsulda vergiləri və digər icbari ödənişləri ödəyir, maliyyə, statistik və sair hesabatlar tərtib edir, onları uyğun dövlət idarələrinə sunar.

FƏSİL III. Respublikada dövlət-parlament maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və effektivliyinin artırılması

3.1. Dövlət maliyyə nəzarətinin mövcud potensialının artırılması yolları

Ölkənin maliyyə resurslarının aydın idarə olunması səmərəlilik, qənaətcillik və nəticəlilik baxımından çox faydalı olduğundan, şəffaf idarəetməyə yiyələnmək bütün dövlətlərin prioritet hədəflərindən biridir.

Şəffaf idarəetməyə yiyələnmək üçün ölkənin hədəflədiyi mühüm funksiyalardan biri tənzimləyici normativ hüquqi mənbənin yaradılması, mükəmməl ölkənin maliyyə gözetimi sisteminin təməlinin qoyulması və hesabatlılığın həyata keçirilməsidir.

İlkin hədəf olan tənzimləyici hüquqi bazanın yaranması meyilində ulu öndər Heydər Əliyevin sayəsində əsas qoyularaq təmin edilən və indiki dövrdə dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin başçılığı ilə davam etdirilən iqtisadi, sosial, maliyyə-bank, ədalət mühakiməsi, hüquq-mühafizə və başqa sektorlarda maliyyə resurslarının şəffaf idarə edilməsində əsas rol oynamışdır. Ölkədaxili qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasında təzənormativ hüquqi protokolların təsdiq olunmasından əlavə, respublikamızın beynəlxalq konvensiyalara qoşulması, ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin bağlanması da böyük rol oynamışdır. Görülmüş işlərlə yanaşı, islahatların aparılması, yeni normativ hüquqi aktların qəbul olunması hal-hazırda da şəffaf idarəetmənin prioritet hədəf olduğunu deməyə əsas verir.

Dövlət başçısı tərəfindən bu istiqamətdə yaxın vədəli hədəfləri və hədəflərə çatmaq taktikasını özündə birləşdirən çoxsaylı proqramlar təsdiq edilmiş və müvafiq illər ərzində icrası təmin edilmişdir.

İndi rüşvətə göstərilən müqavimət sektorunda keçirilən tədbirlərin fasiləsiz olaraq görülməsi, normativ hüquqi mənbənin və institusional mexanizminin inkişaf etdirilməsi, ölkə və bələdiyyə idarələrinin işlərinin gedişində aydınlığın çoxaldılması və bu sektorda dövlət siyasətinin təmin edilməsi məqsədilə qəbul olunmuş "Şəffaflığın artırılması və rüşvətə qarşı mübarizə üzrə Milli

Strategiya"nın istifadə olunması ilə bağlı fəaliyyət planı təsdiq olunmuş proqramların məntiqi davamıdır.

Şəffaf idarəetməyə nail olmağın əsas şərtlərindən biri olan ölkənin maliyyə gözetimi sisteminin təşəkkül etdirilməsi ilə bağlı vurğulamalıyıq ki, ölkənin maliyyə gözetimi dövlət maliyyə idarəetməsi sistemində dövlət vəsaitlərinin idarə edilməsinə xas bir anlayış olmaqla, tənzimləyici sistemin tərkib elementidir. Maliyyə yoxlanışının qayəsi əvvəlcədən maliyyə idarəetməsinin qanunilik, təsirlilik, nəticəlilik və sərfəlilik nəzəriyyələrinin pozulmasını və təsdiq edilmiş standartlardan uzaqlaşmaları müəyyən edərək, xüsusi vəziyyətlərdə tədbirlərin təşkil edilməsini, qanun pozuntularının ləğv edilməsini və ən azı, məhdudlaşdırılmasını, qanunlarda olan boşluqların aşkar edilərək ortadan qaldırılmasını, fəaliyyətin normativ hüquqi protokollarla nizamlanmasını bərpa etməkdən əlavə, nüfuslu şəxslərin öz öhdəliyini başa düşməsinə nail olmaqdır.(9, 103)

Şəffaflıq və səmərəlilik ölkənin maliyyə gözetiminin əsas hədəflərindən biri olduğundan, həmin hədəfə çatmaq məqsədilə ilkin olaraq çevik ölkənin maliyyə gözetimi sisteminin yaradılması və tərəqqi etdirilməsi dövlətin mühüm funksiyalarından biri sayılır. Analizlər göstərir ki, tərəqqi etmiş ölkələrdə əlverişli və effektiv maliyyə yoxlama sisteminin formalaşması ölkənin iqtisadi gücünün mühüm atributlarından biri olmaqdan əlavə, dövlət quruculuğunun mühüm faktorlarından hesab edilir. Ölkənin maliyyə gözetimi iqtisadiyyatın dövlət nizamlanmasının vacib hissəsi olmaqla, dövlət resurslarının idarə edilməsində aydınlığın, əlverişliliyin və nəticəliliyin əldə olunmasında özəl rola sahibdir.

Aparılmış islahatlar, bir tərəfdən, nəzarət fəaliyyətini tənzimləyən icra strukturlarının fəaliyyətinin bazar iqtisadiyyatının şərtlərinə müvafiq qurulmasına, başqa yandan isə təsərrüfat subyektlərində endogen gözetim sisteminin formalaşmasına böyük imkanlar yaratmış oldu.

Kənar maliyyə gözetimi hökumət təsisatlarına və təşkilatlarına tabe olmayan ictimai və funksional azadlığa sahib ali maliyyə nəzarəti qurumudur. Ali nəzarət qurumlarının məqsədi dövlətin davamlı inkişafı

və sabitliyi üçün dövlət vəsaitlərindən doğru və məqsədəuyğun istifadə edilməsinin, etibarlı maliyyə idarəetməsinin və inzibati fəaliyyətin düzgün təşkilinin, müvafiq hesabatlar dərc edilməklə, dövlət idarələri ilə geniş ictimaiyyət arasında məlumat mübadiləsinin, başqa sözlə, şəffaflığın bərpası və məsuliyyətin artırılmasından ibarətdir.

İnkişaf etmiş dövlətlərdə ali maliyyə nəzarət qurumlarının yaranma tarixləri bir neçə yüz il bundan əvvəlki dövrlərə təsadüf edir. Nəticədə, bu vəzifəni həyata keçirən qurumlar Almaniya Federativ Respublikasında 1714-cü ildə (Kral I Fridrix Vilhelmin təşəbbüsü ilə), Hindistan Respublikasında 1753-cü ildə, Fransa Respublikasında 1807-ci ildə (imperator Napoleon Bonapartın təşəbbüsü ilə), Türkiyə Respublikasında 1862-ci ildə (Sultan Əbdüləzizin təşəbbüsü ilə), Amerika Birləşmiş Ştatlarında 1921-ci ildə əsası qoyulmuşdur.

Ölkəmizdə kənar maliyyə gözetimi təşkilatı ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə qurulmuşdur. Ulu öndər ölkənin maliyyə gözetiminin inkişaf etdirilməsi üçün bir çox sərəncamlar verməklə, şəffaf və əlverişli gözetim vasitəsinin yaradılması istiqamətində zəruri dəyişikliklərin əsasını qoymuşdur. Onun başçılığı ilə hazırlanmış Konstitusiyada dövlət gəlir mənbəyi-maliyyə nəzarəti idarəsi olan, dünyada şəffaflığın təminatçısı kimi qəbul edilən kənar maliyyə gözetiminin Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının formalaşdırılmasının öz əksini tapması qanunverici hakimiyyətə dövlət mülkünün fəaliyyət göstərməsi, onun haqqında fərman verilməsi, dövlət gəlir cədvəlinin icra olunması, dövlət mülkünün özünükiləşdirilməsindən qazınlan sərvətlərin dövlət gəlir cədvəlinə daxil olması, hüquqi şəxslərə və bələdiyyələrə dövlət gəlir cədvəlindən resurslar bölündükdə həmin resursların təyinatı üzrə faydalanılmasına nəzarətin təşkil edilməsi imkanını yaratmışdı. Bu gün Palata gəlir cədvəli idarəçiliyində, icra hakimiyyəti idarələrinin iş görmə aydınlığının və əlverişliliyin bərpa edilməsi sektorunda əsas rol oynayan dövlət qurumu kimi özünü göstərir.(15, 85)

İNTOSAI-ın Lima bəyannaməsinə əsasən, ali nəzarət qurumunun bərpaedilməsi və onun azadlığının vacib səviyyəsi Konstitusiya ilə isbat edilməli, təfsilatı uyğun məcəllə ilə təyin olunmalı, nəzarət qurumunun üzvləri və

əməkdaşlarının müstəqilliyinə təminat verilməli, ali audit təşkilatın onun üçün büdcədə ayrıca sətirlə ayrılmış vəsaitdən müxtəlif meyillər üzrə öz hüquqları əhatəsində istifadə etmək hüququ olmalı, öz fəaliyyətini sərbəst qurmalı, qəbul edilmiş qərarları əsassız icra edilmədikdə, təqsirkar şəxslər məsuliyyətə cəlb edilməlidir. Dövlət maliyyə sərvətlərinin sərəncamçılarına aidiyyəti olmayan, tək-cə qanun və cəmiyyət qarşısında cavabdeh olan başqa dövlət maliyyə nəzarət qurumunun parlament və ictimaiyyət qarşısında öz işləri haqqında illik hesabat verməsi qurumun qarşısında qoyulan əsas tələbdir.

"Hesablama Palatası haqqında" və "Gəlir cədvəli sistemi mövzusunda" Azərbaycan Respublikasının nizamnamələrinə əsasən, dövlət gəlir cədvəlinin və gəlir cədvəlindən kənar dövlət təsisatlarının gəlir cədvəllərinin proyektlərinə, dövlət gəlir cədvəlinin təşkili barəsində illik hesabat və uyğun qanun proyektlərinə fikir bildirmək, dövlət əmlakının idarə edilməsi, onun haqqında fərman verilməsi və dövlət mülkünün özünəkiləşdirilməsindən qazanılan vəsaitlərin dövlət gəlir cədvəlinə nüfuz etməsinə gözetimi tətbiq etmək, büdcə işlərinin inkişaf etdirilməsi mövzusunda müəyyən rəylər hazırlamaq və Milli Məclisə vermək, dövlət gəlir cədvəli və gəlir cədvəlindən kənar dövlət təsisatları ilə əlaqədar qanun proyektlərinin, Milli Məclisdə təsdiqlənən Azərbaycanın birlik yaratdığı beynəlxalq sazişlərin maliyyə ekspertizasını keçirmək, dövlət gəlir cədvəlinin vəsaitlərinin və gəlir cədvəlindən kənar dövlət təsisatlarının vəsaitlərinin banklarda iş barəsində Mərkəzi Bankdan və səlahiyyətli banklardan, kredit verilən işçi sahələrdən məlumat almaq, analiz etmək, qanunvericiliklə təyin olunmuş formada maliyyə-büdcə nəzarət tədbirlərini təşkil etmək Hesablama Palatasının mühüm vəzifəsidir və Palata tamamilə dövlət gəlir cədvəlinin və Naxçıvan Muxtar Respublikasının gəlir cədvəlinin yerinə yetirilməsi nəzarəti həyata keçirir. Bu məqsədlə Hesablama Palatası dövlət gəlir cədvəlinin və icmal gəlir cədvəlinin mənfəətlərinin və xərclərinin, həmçinin gəlir cədvəlindən kənar dövlət təsisatlarının auditini aparır, müəyyən edilmiş nöqsanların aradan qaldırılması, dövlətə dəymiş ziyanın bərpa edilməsi ilə bağlı aidiyyəti dövlət orqanlarına, təşkilat və müəssisələrinə təqdimatlar verir. Palatanın təqdimatları icra edilmədikdə qanunvericiliklə təyin edilmiş qaydada

maliyyələşmələrin dayandırılması barədə müvafiq təqdimatların verilməsi kimi səlahiyyətlərinin olması təqdimatlarının icra edilməməsinə görə İnzibati Xətalər Məcəlləsində inzibati məsuliyyətin nəzərdə tutulması Palatanın fəaliyyətinin hüquqi təminatının sübutudur.(6, 28)

Qeyd etdiklərimizdən məlumdur ki, dövlətimizdə ölkənin maliyyə gözetimi sistemini formalaşdıran daxili və kənar nəzarətin fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi baza mövcuddur və bu sektorda beynəlxalq təcrübədən yararlanmaqla, müvafiq təkmilləşdirmələr aparılmaqdadır.

Həmçinin, vurğulamalıyıq ki, dövlət başçısının "Aydınlıq dərəcəsinin artması və rüşvətə qarşı mübarizə əsasında Milli Strategiya'ya aid 28 iyul 2007-ci il tarixli 2292 nömrəli fərmanında və "Dövlət və bələdiyyə mülkünün və resurslarının idarə olunması sektorunda rüşvət ilə bağlı hüquq pozmalara qarşı mübarizənin möhkəmdirilməsi mövzusunda" 22 iyun 2009-cu il tarixli 103 nömrəli sərəncamında dövlət idarələrinə maliyyə nəzarətini yerinə yetirən idarələrin vəzifələrinin konkretləşdirilməsinə və ölkənin maliyyə gözetimi vasitəsinin inkişafına dair təkliflərin tərtibi kimi mühüm vəzifələr tapşırılmışdır və bu maliyyə nəzarətini təşkil edən idarələrin işgörmə qabiliyyətinin tərəqqi etdirilməsi və aydınlıq dərəcəsinin artırılması istiqamətində ölkənin maliyyə gözetiminə aid qanunvericilik bazasının səmərəliliyinin artırılmasına dair aparılan davamlı işlərin təzahürüdür.

Nəzarət funksiyalarına sahib olan dövlət idarələrinin əlaqəli fəaliyyət göstərməsi əlverişli idarəetmə üçün çox vacib şərtidir. Hesablama Palatası bu meyildə də mühüm addımlar atmaqda davam edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, dövlətin maliyyə-iqtisadi maraqlarının həyata keçirilməsi, o cümlədən dövlət aktivləri və mülkünün idarə və istifadə olunması istiqamətində qanunvericiliyin, həmçinin maliyyə nizamçılığının mühafizəsi istiqamətində birgə əməkdaşlıq etmək məqsədilə Hesablama Palatası ilə ölkənin Maliyyə və Vergilər nazirlikləri, Dövlət Sosial Müdafiə Təsisatı və ölkənin Prokurorluğu arasında imzalanmış Razılaşma Memorandumlarının təşkilatların öz hüquqları dairəsində funksiya və vəzifələrinin daha operativ və səmərəli icrasına müsbət təsirini göstərmək olar.

Göstərilənlərə əsasən, şəffaf və səmərəli idarəetməyə nail olmağın əsas şərtlərindən biri kimi, ölkəmizdə maliyyə monitoring sisteminin qurulması və daim inkişaf etdirilməsi onu deməyə əsas verir ki, şəffaflıq və səmərəlilik ölkənin maliyyə gözətiminin prioritet hədəflərindən biridir.

Digər şərtlərdən biri olan hesabatlılıq isə dövlət idarələrinin işlərinə ictimai nəzarətin təmin edilməsinə mühit və bu meyildə də Azərbaycan Respublikasının məcəlləsində uyğun tənzimləyici normalar müəyyən edilmişdir. Nəticədə, "Büdcə sistemi mövzusunda" Azərbaycan Respublikasının Nizamnaməsinə görə, dövlət gəlir cədvəlinin tətbiqi haqqında illik hesabat və uyğun qanun proyektı qəbul olunmaq məqsədilə gələn ilin 15 may tarixindən tez bir vaxtda Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə sunulur. Tabeliyindən asılı olmayaraq, büdcə təşkilatı olmayan açıq səhmdar cəmiyyətləri Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə və aidiyyəti qanunvericilik aktlarına əsasən öz illik hesabatlarını və mühasibat balanslarını ictimaiyyətin tanış olması üçün hər il dərc etdirir. Maliyyə resurslarından istifadə edən dövlət orqanları ilə yanaşı, həmin resurslar üzərində ölkənin maliyyə gözətini həyata keçirən dövlət idarələrinin də hesabat vermələri hesabatlılığın mühüm şərtidir.

Şəffaflığın və məlumatlılığın bərpası üçün öz işləri haqqında parlament və Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının 2008-ci il 13 sentyabr tarixli 35 nömrəli inzibati heyətin təklifi ilə təsdiqlənmiş "Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının gördüyü işlər haqqında informasiyaların tərtib edilməsi və kütləvi məlumat vasitələrində yayılması qaydaları"na müvafiq olaraq, ictimaiyyət önündə hesabat vermək, kütləvi informasiya vasitələrini müntəzəm surətdə məlumatlandırmaq Palatanın əsas iş prinsiplərindən biridir.

Hesablama Palatası aparılan yoxlama tədbirlərinin nəticələri əsasında təsdiq edilmiş təkliflər barəsində Milli Məclisə müntəzəm məlumat, illik fəaliyyəti haqqında hesabatlar təqdim edir və sözügedən hesabatlar "Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin məlumatında dərc olunur. Hesablama Palatasına ayrı-ayrı informasiya agentlikləri və mətbuat orqanlarından daxil olan suallar və informasiya sorğuları məcəllə ilə təyin olunmuş vaxtda və qaydada ətraflı cavablandırılır.

Zənnimizcə ki, maliyyə monitorinqi qurumları dövlət maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasında şəffaflığa nail olmaq üçün normativ tənzimlənmənin daim təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər verməli, nəzarət qurumları arasında əməkdaşlığı davam etdirməli, öz əməkdaşlarının peşəkarlığının artırılması ilə əlaqədar vacib tədbirlər görməli, dövlət resurslarının sərəncamçıları tərəfindən hesabatlılığın gözlənilməsinə nəzarət etməli, öz fəaliyyətləri barədə ictimaiyyəti müntəzəm olaraq məlumatlandırmalı, maarifləndirmə işlərini davam etdirməli və daim beynəlxalq təcrübədən yararlanaraq, ölkənin maliyyə gözetimi sisteminin inkişafına yeni töhfələr verməlidirlər.(12, 185)

3.2. Azərbaycan parlament maliyyə nəzarətinin müasir tələblər səviyyəsində qurulması və effektivliyinin artırılması istiqamətləri

Ölkənin maliyyə gözetimi sistemini inkişaf etdirmək üçün biz, ilk əvvəl, bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsini öyrənməliyik. Eyni zamanda bu vaxt istənilən bir xarid modelin tənqidi təhlili olunmadan və Azərbaycan şəraitinin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan götürüb faydalanmaq da məqsədəuyğun deyildir. Şübhəsiz ki, ayrı-ayrı ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təşkilində bir çox faydalı məqamlar vardır və onlardan Azərbaycanda da yaradıcı şəkildə faydalanmaq olardı. Lakin müxtəlif ölkələrdə dövlət nəzarəti sistemləri arasında çoxlu fərqlər vardır və bunlar ilk əvvəl, dövlət hakimiyyətinin formalaşmasının tarixi şəraiti, onun strukturu, konstitusiyaya əhəmətləri, dövlət quruluşunun və idarəetmənin formaları, dövlət xidmətinin təşkilinin xüsusiyyətləri, iqtisadiyyatın inkişaf dərəcəsi, inzibati islahatların bitkinlik dərəcəsi və sairə ilə şərtlənir. Bu cür faktı da danmaq olmaz ki, ölkənin maliyyə gözetiminin ayn-ayn məsələlərinə münasibətdə konseptual baxışlar və təcrübi yanaşmalar mənasında milli sistemlər arasında prinsipial fərqlər mövcuddur. Tərəqqi etmiş bazar iqtisadiyyatına sahib ölkələrin dövlət maliyyə nəzarəti təcrübəsini Azərbaycana köçürərkən milli mentaliteti - tarixi-milli ənənələri, sosial psixologiyam, mədəniyyəti, dəyərləri və üstünlük verilən cəhətləri də nəzərə almamaq olmaz. Bu səbəbdən də digər ölkələrin son dərəcə maraqlı və rəngarəng təcrübəsi hazırki Azərbaycan şəraitində yalnız ciddi təhlildən sonra tətbiq edilməlidir.

İndi ölkəmizdə işləyən, funksional baxımdan müstəqil olan ölkənin maliyyə gözətimi idarələri qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin səlahiyyətlərinin balansını tənzimləyən zəruri element kimi, dövlətin hüquq sistemində inkorporasiya etmişdir. Həmçinin, ölkənin maliyyə gözətiminin müxtəlif orqanlarının (istər icra, istər qanunverici və istərsə də məhkəmə hakimiyyətlərinin orqanlarının) fəaliyyətini müsbət qiymətləndirə bilərik.

Parlamentmaliyyə nəzarəti sisteminin strukturunun formalaşması, prinsip etibarı ilə, bəzi analitik və təşkilati-texniki məsələlərin həll olunmasını tələb edən çox mürəkkəb bir prosesdir. Həmin strukturun formalaşmasını sadə formada bir neçə mərhələyə ayırmaq olar:

- 1) həll olunması üçün nəzarət orqanları sisteminin dairəsinin aşkar edilməsi və onların dəqiq müəyyən edilməsi
- 2) Parlamentin maliyyə gözətiminə aid hədəfləfiyi qayələrə yiyələnməsi üçün vacib olan əsas məsələlərin müəyyən edilməsi;
- 3) eynitipli məsələlərin qrupları halında birləşdirilməsi və onların əsasında sistemin həmin məsələləri yerinə yetirmək üçün ixtisaslaşmış struktur vahidlərinin (vəsilələrinin) formalaşdırılması (bu halda hakimiyyətin bölünməsi prinsipi və gözətimin olması hakimiyyətin hər bir şaxəsinin funksiyası və rolu nəzərə alınmalıdır);
- 4) hər bir struktur vahidinin (DİVİN orqanının) məqsədlərinin, vəzifələrinin, funksiyalarının, hüquqlarının və məsuliyyətinin müəyyən edilməsi, onların qarşılıqlı münasibətləri sxeminin işlənilib hazırlanması, bütün bunların müvafiq normative hüquqi aktlarda sənədli şəkildə təsbit olunması;
- 5) yuxarıda göstərilən struktur vahidlərinin bir tam halında – DMN orqanları sistemi şəklində birləşdirilməsi, öz sistemində, bu cür orqanları sistemində və dövlət idarələrinin ümumi sistemində DMN-in hər bir orqanının təşkilati statusunun təyin olunması, DMN orqanlarının pərakəndə səylərinin əlaqələndirilməsi mexanizminin (tənzimləyici orqanının) müəyyən edilməsi, DMN orqanları sistemi haqqında xüsusi hüquqi aktın tərtib edilməsi və sənədli şəkildə təsbit edilməsi;
- 6) Parlament nəzarətinin başqa ölkənin maliyyə gözətimi orqanları

sisteminləri ilə inteqrasiyası;

7) Parlament maliyyə gözetiminə aid vacib məsələlərin tərtib edilməsi, quruluşun monitorinqi və inkişaf etdirilməsi və i.a.;

8) Parlament maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşdırılması və inkişafı ilə bağlı digər məsələlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi.

9) DMN orqanları sisteminin təşkilati strukturunda bu və yaxud başqa DMN orqanının yeri, funksional yönümü, strukturu, kadr heyətinin sayı və xarakteristikaları, onun maddi-texniki, maliyyə, informasiya və s. təminatı, qarşılıqlı münasibətləri, struktur daxilində funksional və inzibati tabeçilik qaydalarının xüsusiyyətləri (o cümlədən DMN orqanının sərbəstləşdirilmiş bölmələrinin olduğu halda), eləcə də həmin orqanla DMN-p1 digər təşkilati vəsilələrinin qarşılıqlı münasibətlərinin xüsusiyyətləri kimi məsələlərin həlli bir sıra amillərdən, o cümlədən orqanın yaradılmasının məqsəd və vəzifələrindən, dövlət quruluşundan, dövlət idarəetmə prinsiplərindən, ölkə rəhbərliyinin mövqeyindən, dövlət sistemlərinin inkişafından və s. amillərdən asılıdır.

Təkmilləşmiş dünya ölkələrinin praktiki fəaliyyətinə dayanaraq parlament ölkənin maliyyə gözetimi sisteminin təşkilati-struktur əsası iki səviyyəsini göstərmək istərdim:

-I səviyyə-strukturun «nüvəsi»-DMN orqanlarını və onları əlaqələndirən orqanı, habelə onlarla bilavasitə bağlı olan sair təşkilatları əhatə etməli;

-II səviyyə-strukturun «ucqarları» özlərinin bilavasitə idarəetmə vəzifələrinin ayrılmaz hissəsi kimi qanunvericiliklə nəzarət funksiyaları da həvalə edilən bütün digər dövlət orqanlarını və onların aparatlarını əhatə etməlidir. DMN orqanları sisteminin təşkilati strukturunun tərəfindən tövsiyə edilən prinsipial sxemi bu tezisə doğruluğunu qəbul edir.

Həmçinin praktiki fəaliyyətdən məlum olur ki, DMN sistemi yaratmadan dövlət gəlir cədvəlinin və iqtisadi proqnozların əsaslandığı informasiyaların düzgünlüyünü təmin etməyin mümkün olmadığı kimi, tərtib olunmuş büdcənin əsaslılığının bərpası, dövlət maliyyə sərəvətlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması, şəffaf tənzimləmə mexanizminin tətbiqi və büdcənin yerinə yetirilməsinə gözetimin təşkil

edilməsi də mümkün deyil.

Parlament maliyyə nəzarətini fəaliyyətinin standartlaşdırılması və digər DMN orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirən dəqiq strategiyanın olması təkmilləşdirilmə prosesinin əsas ünsürlərindəndir.

DMN-in təşkilində mühüm rol oynayan Parlamentin ölkənin maliyyə gözetimi sistemində daha dolğun və sistemli təsbit olunması üçün onun funksiyalarına:

1) respublika büdcəsində əks olunub-olunmamasından asılı olmayaraq, dövlətin bütün maliyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinə nəzarət;

2) maliyyə-iqtisadi siyasət çərçivəsində qəbul olunan hökumət qərarlarının əsaslılığının və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. Həmin təkliflərin təsdiq edilməsi üçün təqdim olunan informasiyaların keyfiyyətinin yoxlanılması;

3) özəlləşdirmənin auditi;

4) mülkiyyətin formasının dəyişdirilməsi (o cümlədən özəlləşdirmə) üzrə işlərin təşkilinin və həyata keçirilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;

5) iqtisadi maliyyə fəaliyyəti üzrə dövlətlərarası sazişlərin yerinə yetirilməsinin auditi;

6) Azərbaycan Respublikası hökumətinin (dövlət orqanlarının) xarici dövlətlərdən, onların fiziki və hüquqi şəxslərindən, habelə daxili mənbələrdən cəlb edilmiş vəsaitlərin istifadəsinin qanuniliyinə, məqsədmüvafiqliyinə və səmərəliliyinə nəzarət;

7) dövlətin xarici və daxili borclarının vəziyyətinə, onlara xidmət göstərilməsinə və ödənilməsinə (borcların idarə edilməsi sisteminin optimallığına) nəzarət. Yerinə yetirilmiş dövlət sifarişləri üzrə hesablaşmaların vaxtamüvafiqliyinə və tamlığına nəzarət.

Dünya təcrübəsi büdcə əməliyyatları üzrə bütün nəzarətin Parlamentin apardığı auditə daxil edilməsini məqsədəuyğun sayır. Bu anlamda klassik büdcə auditi ilə yanaşı, Parlament səlahiyyətlərinə bübcədənkənar hesabların, özünü maliyyələşdirən təşkilatların, xəzinə öhdəliklərinin, vergilərin ödənilməsinə sərf olunan xərclərin və dövlət maliyyə aktivlərinin, bələdiyyə dövlət idarələrinin və dövlət şirkətlərinin maliyyə əməliyyatlarının auditinin daxil edilməsi qənaətinə gəlinmişdir.

Büdcə prosesinə yetərli gözetimi həyata keçirmək üçün hökumət bütün maliyyə əməliyyatları üzrə tam hesabat təqdim etməlidir. İllik hesabat ən azı aşağıdakı İnformasiyaları əhatə etməlidir: maliyyə ili müddətində faktiki qazanc və məsrəf maddələrinin

həmin maddələr üzrə qəbul olunmuş göstəricilərlə müqayisəsi; maliyyə ilinin əvvəli və sonuna xəzinədarlıq hesabının vəziyyəti; ilin sonuna yerinə yetirilməmiş öhdəliklər barədə məlumatlar; ilin əvvəli və sonu üçün ödənilməmiş borcların məbləğləri.

Bununla yanaşı, xidmətə dair ayn-ayn dövlət borclarının məbləğləri, onların ödənilmə şərtləri, ödəmə müddətləri və qaydası barədə ayrıca hesabat təqdim edilməlidir.

Dünya təcrübəsi bu məlumatların hər şeydən əvvəl dövlət auditinin yoxlamasından keçirilməsinin, vacib vəziyyətlərdə isə sərbəst auditorların iştirakının məqsədəuyğunluğunu göstərir və yoxlamanın nəticəsi olaraq hazırlanmış hesabatın (rəyin, aktın) ölkə prezidentinə, Nazirlər Kabinetinə, Milli Məclisə və ölkə əhəlisinə çatdırılmasını tələb edir.

Parlamentin apardığı yoxlamalarda başqa dövlət və qeyri dövlət maliyyə gözetim idarələrinin iştirakı, onlarla bağlanmış sazişlər əsasında çözümlə bilər. Bu sazişlər respublikanın maliyyə mənafeyi ilə əlaqədar, eyni zamanda bələdiyyə büdcələrlə bağlı sərbəst auditor yoxlamalarının da mexanizmini təkmilləşdirməlidir.

Maliyyə resurslarının qıtlığı şəraitində hakimiyyət orqanlarının saxlanması üçün çəkilən xərclərin optimallaşdırılması məsələsinin əhəmiyyəti get-gedə artmaqdadır. Bu nöqteyi-nəzərdən, bizə belə gəlir ki, DMN orqanları çərçivəsində məsrəfləri optimallaşdırmaq məqsədinə yalnız real DMN sistemi yaradılması və onun idarə edilməsinin optimallaşdırılması, nəzarətin səmərəliliyinə xələl yetirmədən ona sərf edilən vaxtın azaldılması, sistem daxilində informasiya axımının strukturizasiyası və sistemli informasiya massivlərinin yaradılması əsasında yiyələnmək olar.

Nəzarət orqanları arasında vəzifə bölgüsünü nəzərdə tutan məsuliyyətin vahidliyi (və ya orqanların funksiyaları arasında dəqiq hədd qoyulması) tələbinə (əsasən

müəyyən edilmişdir ki, məsuliyyətsizliyə yol verməmək üçün ayrıca götürülmüş hər bir nəzarət funksiyası (fəaliyyət sahəsi) DMN-in bir orqanına (və ya məsuliyyət mərkəzinə) təhkim edilməlidir.

Səlahiyyətlərin dəqiq bölgüsünün çox böyük təcrübi əhəmiyyəti var. Əgər DMN orqanlan sisteminin hər bir vəsiləsinin fəaliyyət çərçivəsi müəyyən edilməsə, təkrarçılıq və paralelçilik, həm də resurslardan qeyri-rasional istifadə olunması, nəzarətin səmərəsinin zəif olması və bütün bunların nəticəsi kimi hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının, həm də ictimaiyyətin nəzərində nəzarətin nüfuzunun aşağı düşməsi labüddür. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, adekvat qarşılıqlı təsir mexanizmləri olmadan səlahiyyətlərin dəqiq bölünməsi nəzarət orqanlarının tam şəkildə vəziyyətini yaxşılaşdırmayacaqdır.

Parlament maliyyə nəzarəti barəsində ən mühüm tələblərdən biri «qarşılıqlı fəaliyyət və koordinasiya» tələbidir. Həmin tələbə müvafiq olaraq, nəzarət DMN-in bütün orqanlarının dəqiq qarşılıqlı fəaliyyəti əsasında həyata keçirilməlidir, yəni DMN-in qarşısında duran məsələlərin həll edilməsi üçün onun bütün orqanlarının səyləri dəqiq əlaqələndirilməlidir.

Bekə ki, öz növbəsində bu cür əlaqələndirmə mexanizmi DMN orqanlarının işində təkrarçılığı və paralelçiliyi aradan qaldırmaq yollarını müəyyənləşdirər. Bu mexanizmin ayn-ayn DMN orqanlarının müstəqilliyinə xələl gətirmədən və yaxud onların səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmadan DMN-in tam və sistemli şəkildə tənzimlənməsi probleminin kompleks şəkildə həllini təmin edə biləcək əsl sistemi yaratmaq üçün ilk növbədə koordinasiya orqanı qanun şəklində təsvir edilməlidir.

Məlum olduğu kimi, qərarın qəbul edilməsindən daha çox, onun gerçəkləşdirilməsi vacibdir, bundan ötrü isə müvafiq reallaşdırma mexanizmləri və nəzarət vasitələri olmalıdır. Bundan əlavə, müvafiq normativ hüquqi baza yaradılmadan bu cür razılaşdırmalar sistemli xarakter daşımayacaq və kompleks qarşılıqlı əlaqələrin bütün mümkün aspektlərini tam şəkildə nəzərə almaq mümkün olmayacaqdır.

Bir mühüm məqamı da qeyd etməliyik. Məsələn, S.O.Şoxin müəyyən müddət ərzində (məsələn, büdcə vəsaitləri üzrə 1 il, digər dövlət vəsaitləri üzrə 2 il ərzində)

eyni obyektlərdə nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsinə məhdudiyyətlər tətbiq olunmasını təklif edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın dövlət nəzarəti sistemində yuxanda qeyd edilən məhdudiyyətə müəyyən dərəcədə oxşar olan bir tələb var: federal səviyyədə yardım alan ştat hökumətinin və ya yerli hökumətin fəaliyyəti həmin müddət ərzində yalnız bir dəfə təftiş edilə bilər. Eyni zamanda, S.O.Şoxin qeyd edir ki, prinsip etibarilə ağılabatan olan bu tələb nəzarət orqanları arasında rəqabətə səbəb ola bilər. Fikrimcə, bir sıra başqa problemlər kimi, bu problem də yalnız nəzarət orqanları çərçivəsində optimal həll edilə bilər.

Ölkədə parlament nəzarəti sisteminin inkişafı üçün çox vadb olan DMN-in kadrlarının hazırlanması və ixtisasartırma sisteminin yaradılması çox mühüm və aktual problemdir.

Bu sistem, ilk növbədə, ali təhsil bazasında tədris kurslarının təşkil edilməsini, müvafiq tədris materiallarının işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Artıq indi bəzi DMN orqanları iqtisadi yönünü apancı ali məktəblərlə öz əməkdaşlarının öyrədilməsi (ixtisaslarının artırılması) barədə sazişlər bağlayırlar. Əməkdaşların təkrar peşə hazırlığı üçün profil proqramlar tədris müəssisələri ilə birbaşa müqavilələri əsasında həyata keçirilir.

Lakin bütün bunlar yalnız birdəfəlik proqramlardır və fikrimcə, bu ixtisasın spesifik və mürəkkəb olması ilə əlaqədar, eləcə də bitkin DMN sistemi yaratmaq, onu unifikasiya etmək və bütün orqanlar üçün standartlaşdırma məqsədilə perspektivdə Dövlət Nəzarət Akademiyası yaradılması zəruridir. DMN sistemində islahatların başlanğıc mərhələsində isə iqtisadi yönümlü ali məktəblərin və iqtisad fakültələrinin və kafedralarının bazasında müxtəlif orqanlar üçün vahid proqram üzrə xüsusi kurslar təşkil edilməsi və ya DMN predmetinin (fənninin), öyrənilməsi hamı üçün zəruri olan tədris fənləri qisminə aid edilməsi məqsədəuyğun olar. Bu cür kurslara DMN orqanlarından müsabiqə yolu ilə seçilmiş, Özlərini dövlət əhəmiyyətli olan bu işə həsr etmək arzusunda olduğunu bildirmiş gənc mütəxəssisləri göndərmək olardı. Eyni zamanda və hazırlıq kursları ilə sinxron olaraq, biliklərin mütəmadi yeniləşdirilməsi üçün əlavə hazırlıq kursları da fəaliyyət göstərməlidir. DMN kadrlarının işlə həddən artıq yüklənməsi problemini həll etmək üçün tədrisin və ya

əlavə hazırlığın diskret-modul formasından istifadə etmək olar. Məsələn, müəyyən dövriliklə ayda bir həftə tədrisə sərf etmək olar. Fikrimcə, professor-müəllim heyəti sandan problem olmayacaq, çünki ölkənin ən məşhur ali məktəblərində çalışan yüksək ixtisaslı mütəxəssislər az deyil, DMN orqanlarının məsul işçiləri də cavan işçilərin peşə hazırlığını yüksəltmək məqsədilə ən hazırlıqlı mütəxəssisləri onların bu cür kurslara göndərilməsinə (əsas fəaliyyətlərindən ayırmadan) maraq göstərərdilər.

Əgər bu proses bacarıqla təşkil edilərsə, yaxşı tədris proqramları işlənilib hazırlanarsa, ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq təşkilatlardan dövlət nəzarəti sahəsində yüksək hazırlıqlı mütəxəssislər, eləcə də müxtəlif beynəlxalq inkişaf agentlikləri və beynəlxalq fondlar bu işə cəlb edilsə, dərhal olmasa da yaxın gələcəkdə Azərbaycanda DMN-nin kadrlarının hazırlanması və əlavə hazırlıq keçməsi üçün beynəlxalq səviyyəli sistem yaratmaq mümkün olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin çoxunda bu cür sistemlər çox səmərəli nəticələr verir. Bundan ötrü iqtisadi profilli ali məktəbi bitirəndən sonra orta hesabla iki ildən dörd ilədək hazırlıq keçmək tələb olunur. Bu baxımdan Britaniya təcrübəsi çox ibrətamizdir. Belə ki, İngiltərədə ali təhsil diplomunu olan mütəxəssislər müsabiqə əsasında nəzarət idarəsində işə qəbul ediləndən sonra onlar on üç həftəlik kurslara göndərilir, sonra isə işə yeni qəbul edilənlər digər işçilərlə birlikdə Dövlət Maliyyə Nəzarəti İnstitutunun qiyabi və ya axşam şöbəsində təhsil alırlar. Təhsil müddəti 3-4 ildir. Burada işçilərin 30 %-i daim təhsil alır.

Ölkədə DMN-in vəziyyətini beynəlxalq səviyyəyə yaxınlaşdırmaq məqsədilə ölkəmizdə DMN-in nəzəriyyəsinin formalaşmasını, ən qabaqcıl xarici təcrübənin öyrənilməsini, ümumiləşdirilməsini və tətbiq olunmasını təmin edən DMN-in Elmi-tədqiqat institutunun (ayn-ayn araşdırma istiqamətləri üzrə ixtisaslaşdırılmış şöbələri olan) yaradılması zəruridir. Ölkədə DMN sistemini inkişaf etdirmək, onu beynəlxalq elmi və praktiki səviyyəyə uyğunlaşdırmaq üçün bu məsələ xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə və təkliflər

Bu araşdırmadan görüldüyü kimi, nəzərdən keçirilən bütün məsələlər çox aktualdır.

Dissertasiya mövzusunun nəzəri-metodoloji tədqiqi əsasında elmi-təcrübi əhəmiyyətli aşağıdakı nəticə və təkliflər irəli sürülmüşdür:

1) Öz məzmununa görə ölkəmizdə ölkənin maliyyə gözetimi sistemi əsas etibarilə xüsusi dövlət idarələrinin dövlət proqramlarının və büdcə prosesinin müxtəlif aspektlərinin qiymətləndirilməsi, dövlət hakimiyyəti orqanlarının, təşkilatların və birliklərin dövlət maliyyə resurslarından istifadə edilməsinin məqsədli təyinatına uyğun olması, səmərəli, bütöv və zamanında istifadə edilməsi, bu resursların yaranması və xərclənməsi mənbələrinin təsbit edilməsi, onların maliyyə-təsərrüfat prosedurlarının qanuna zidd olması hallarının ortaya çıxarılması, bu əməliyyatların hesabatlarda əks etdirilməsi, dövlət gəlir cədvəli və büdcədən kənar təsisatlarla hesablaşmaların zamanında və bütöv şəkildə həyata keçirilməsini müəyyənləşdirmək, həm də onların fəaliyyət səmərəsini və dövlət gəlir cədvəlinin qazancının ehtiyat mənbələrini aşkar etmək məqsədilə qanunvericiliklə tənzimlənən sistemli fəaliyyəti kimi qəbul edilməkdədir;

2) Nəzarətin elmi əsasları istiqamətində qazanılmış müvəffəqiyyətlər, beynəlxalq elmin və praktikanın nailiyyətləri, modern Azərbaycan xalqının xarakteristikaları, qədimi irs və birinci görüşləri, konstitusion və hüquqi normalar əsas götürülməklə dövlət maliyyə nəzarətində islahatların və onun tərəqqi etməsinin, ölkənin maliyyə gözetimi sisteminin təkmilləşdirilməsinin dövlət konsepsiyası işlənilib hazırlanması prosesi davam etməkdədir.

3) Parlament ölkənin maliyyə gözetimi sisteminin səmərəli fəaliyyətinə, məqsəd və funksiyalarına yiyələnmək üçün ölkənin maliyyə gözetiminin aşağıdakı prinsipləri və tələblərinin hüquqi normativ qiymətli kağızlarda aşkar edilmiş aşağıdakı prinsiplər rəhbər tutulmaqdadır:

- nəzarət prinsipləri 1) müstəqillik, 2) aşkarlıq (publiklik və açıqlıq), 3) qanunilik, 4) obyektivlik, 5) məsuliyyət (o cümlədən nəzarətçilərin məsuliyyəti, yoxlanılanların məsuliyyəti, üçüncü şəxslərin məsuliyyəti), 6) tarazlıq, 7) sistemlilik;

- nəzarətin tələbləri - 1) məlumat təminatı, 2) yoxlayan və yoxlanılan sistemlərin oxşarlığı, 3) daimilik və komplekslik, 4) ölkənin maliyyə gözetiminin hər bir subyektinə nəzarət edilməsi, 5) respublika nəzarətçilərinin təcrübəliliyi, vicdanlı olması və qərəzsizliyi, 6) ölkənin maliyyə gözetimi metodologiyasının qəbul olunması (yayarlılığı), 7) inkişafın fasiləsizliyi və təkmilləşdirilməsi, 8) prioritetlik, 9) yoxlanışın gərəksiz mərhələ və prosedurdan müstəqil olunması, 10) ən uyğun mərkəzləşmə (və yaxud təşkilati quruluşun adekvatlığı), 11) məsuliyyətin vahidliyi (və yaxud idarələrin vəzifələri arasında düzgün hədd qoyulması), 12) reqlamentləşdirmə, 13) münasibətlər və koordinasiya, 14) xətalər barədə vaxtında məlumat vermək, 15) nəzarət planlarının məxfiliyi, 16) büdcə əməliyyatı mövzusunda yoxlama subyektlərinin fərqli işgörmə ixtiyarlarının uzlaşdırılmasının bərpa olunması və yoxlamanın son hədəfinə çatmaqda onların mənafeələrinin vəhdətinin təşkil edilməsi, 17) iqtisadi səmərəlilik,

4) Ölkənin maliyyə gözetimi sistemi daxilində informasiya axınlarının strukturizasiyası və sistemli informasiya massivlərinin yaradılması, operativ informasiyanı hakimiyyət orqanlarına, eləcə də bütün əlaqədar strukturlara çatdırmaq üçün kommunikasiya isteminin yaradılması ölkənin maliyyə gözetiminin idarə olunmasını optimallaşdırır, nəzarətin səmərəliliyinə xələl yetirmədən ona sərf edilən vaxtı azaldır.

5) Dövlətin iqtisadi proqramlarının həyata keçirilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün həmin proqrama preventiv və operativ nəzarət mexanizmlərinin daxil edilməsi məqsədəuyğun hallardır.

Ölkəmizdə gözetləmə orqanı sisteminin təkmilləşdirilməsi zəruridir. Azərbaycanda nəzarət sistemini təkmilləşdirmək üçün biz, ilk əvvəl, bazar iqtisadiyyatlı dövlətlərin təcrübəsini öyrənməliyik. O cümlədən bu vaxt istənilən bir xarici modelin tənqidi təhlili olunmadan və Azərbaycan şəraitinin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan götürüb faydalanmaq da məqsədəuyğun deyildir. Şübhəsiz ki, ayrı-ayrı dövlətlərdə nəzarət sisteminin təşkilində bir çox faydalı məqamlar vardır və onlardan Azərbaycanda da yaradıcı formada faydalanmaq olardı. Lakin müxtəlif ölkələrdə dövlət nəzarəti sistemləri arasında çoxlu fərqlər vardır və bunlar hər şeydən

əvvəl, dövlət hakimiyyətinin formalaşmasının tarixi şəraiti, onun strukturu, konstitusiyaya ənənələri, dövlət quruluşunun və idarəetmənin formaları, dövlət xidmətinin təşkilinin xüsusiyyətləri, iqtisadiyyatın inkişaf dərəcəsi, inzibati islahatların bitkinlik dərəcəsi və sairə ilə şərtlənir. Bu cür bir reallığı da danmaq olmaz ki, nəzarətin ayrı-ayrı məsələlərinə münasibətdə konseptual baxışlar və təcrübi yanaşmalar mənasında milli sistemlər arasında prinsiplial fərqlər mövcuddur. Təkmilləşmiş bazar iqtisadiyyatına sahib ölkələrin nəzarət təcrübəsini Azərbaycana köçürərkən milli mentaliteti - tarixi-milli ənənələri, sosial psixologiyanı, mədəniyyəti, dəyərləri və üstünlük verilən cəhətləri də nəzərə almamaq olmaz. Bu səbəbdən də digər ölkələrin maraqlı və rəngarəng təcrübəsi hazırki Azərbaycan şəraitində yalnız ciddi təhlildən sonra tətbiq edilməlidir.

İndi Azərbaycan Respublikasında işləyən, funksional baxımdan müstəqil olan nəzarət orqanları qanunverici, icra və məhkəmələrin səlahiyyətlərinin balansını tənzimləyən zəruri element kimi, dövlətin hüquq sisteminə inkorporasiya etmişdir. Həmçinin, nəzarətin ayrı-ayrı orqanlarının fəaliyyətini - əgər bu fəaliyyəti ölkədə nəzarət sahəsində yaranmış ümumi vəziyyətdən və baş verən yenidənqurma proseslərinə həmin fəaliyyətin, təəssüf ki, çox cüzi təsirindən (hər halda faktiki vəziyyət belədir) təcrid edilmiş şəkildə nəzərdən keçirsək, müsbət qiymətləndirmək olar, lakin bütövlükdə və ümumilikdə həmin orqanlar sistem təşkil etməirlər.

Fikrimizcə, parlament nəzarət perspektivi üçün müxtəlif sektorlar üzrə maliyyə gözetimi barəsində ölkəmizin nizamnamısının təsdiqlənməsi zəruridir. Qanunda dövlət gözetimi və dövlət nəzarəti sistemi anlayışları verilməlidir. Hüquqiəsasda plana uyğun nəzarət işi apara biləcək nəzarətin əlaqələndirici orqan məsələsi dəhəll edilməlidir.

Nəzarət orqanları **sisteminin** təklif **etdiyimiz** quruluşu ilə **əlaqədar mühüm** məsələləri təhlil edək. Vurğulamaq olar ki, biz bu məsələləri nəzarət sisteminin səmərəli formalaşmasının təşkilati cəhətdən təmin edilməsi məsələləri kimi nəzərdən keçiririk.

Parlament nəzarəti sisteminin strukturunun formalaşması, prinsip etibarını ilə,

bəzi analitik və təşkilati-texniki məsələlərin yoluna düşməsini tələb edən çox mürəkkəb bir prosesdir. Həmin strukturun formalaşmasını bəsit şəkildə bir neçə mərhələyə bölmək mümkündür:

1. həll olunması üçün nəzarət orqanları sisteminin dairəsinin aşkar edilməsi, habelə onların dəqiq müəyyən edilməsi, dövlətin yürütdüyü siyasətinə müvafiq olaraq mövcud sistemin yaradılmasının məqsədlərinin müəyyən edilməsi;
2. nəzarətin qarşısına qoyulmuş qayələrinə çatmaq üçün zəruri olan mühim məsələlərin müəyyən olunması;
3. eyni növlü məsələlərin qruplar formasında birləşməsi və onların təməlində sistemin bu məsələləri icra etmək üzrə ixtisaslaşmış struktur bölmələrinin qurulması (bu zaman hakimiyyətin bölünməsi prinsipi və nəzarətin həyata keçirilməsində hakimiyyətin hər bir şəxəsinin funksiyası və rolu nəzərə alınmalıdır);
4. hər bir struktur vahidinin (DİVİN orqanının) məqsədinin, vəzifəsinin, funksiyasının, hüququnun və məsuliyyətinin təyin olunması, onların qarşılıqlı formada əlaqələri sxeminin işlənməsi və hazırlanması, qeyd edilənlərə uyğun hüquqi protokollarda rəsmi formada təsbiti;
5. yuxarıda göstərilən struktur vahidlərinin bir tam halında - nəzarət orqanları sistemi şəklində birləşdirilməsi, öz sistemində, bu cür orqanlar sistemində və dövlət idarələrinin ümumi sistemində nəzarətin hər bir orqanının təşkilati mövqeyinin təyin olunması, nəzarət orqanlarının pərakəndə söylərinin əlaqələndirilməsi mexanizminin (tənzimləyici orqanın) müəyyən edilməsi, nəzarət orqanları sistemi haqqında xüsusi hüquqi aktın tərtib edilməsi və sənədli şəkildə təsbit edilməsi;
6. nəzarət orqanları sistemində dövlət idarəetməsi sisteminin başqa vəsilələri ilə inteqrasiyası;
7. nəzarət orqanlarının fəaliyyətinə aid mühim məsələlərin işlənməsi və hazırlanması, mövcud strukturun monitorinqinin və təkmilləşdirilməsinin aparılması və s.
8. nəzarət sisteminin təşəkkül etdirilməsi və tərəqqi üzrə başqa məsələlərin işlənərək hazırlanması, onların həyata keçməsi.

Nəzarət sisteminin müəyyən mənada sistemyaradıcı həlqəsi olan, təməl əhəmiyyətli “Dövlət nəzarəti haqqında” hüquqi protokolların təsdiqlənməsi, bir sıra

hüquqi akt və sənədlərdə isə yeniliklərin və artırmaların olması və onların aşağıda göstərilən dörd səviyyə üzrə formalaşdırılması, onun mahiyyət etibarilə lokal xarakterli hüquqi protokollardan ibarət olan qanunvericilik bazasında hüquqi aktlar sistemini yaratmış olar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində maliyyə nəzarətinin rolu”. (Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları). – Bakı: İqtisadiyyat və audit 2016. 516 s.
- 2.«Maliyyə» D. Bağırov, M. Həsənli Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti-2013. 413 s.
3. Azərbaycanca maliyyə nəzarəti və audit” elmi-praktik konfransın materialları – Azər nəşr, 2016 s.613
4. Ələkbərov.Ə.Ə Azərbaycan Dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında vahid büdcə sisteminin rolü Bakı, Elm- 2005 , 352 s.
5. Ələkbərov.Ə.Ə Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə parametrlərinin tənzimlənməsi Bakı Elm- 2005 , 449 s.
6. Ələkbərov.Ə.Ə “Heydər Əliyev: milli-mənəvi dəyərlərimiz və iqtisadiyyatımız”, Xalq qəzeti, 12 dekabr, Bakı-2017 s.5
7. Ələkbərov.Ə.Ə “İlham Əliyevin yenidən prezident seçilməsi Azərbaycan xalqının siyasi iradəsinin təntənəsidir” Xalq qəzeti, 25 aprel, 2018 s.6
8. Ələkbərov.Ə.Ə “Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatı: konkret hədəflər, optimal yollar, görünən üfüqlər”, Xalq qəzeti, 7 mart, Bakı, 2018 s.9
9. Ələkbərov.Ə.Ə “Müasir dövrdə maliyyə bazarlarında bank resurslarının iqtisadiyyata təsirinin gücləndirilməsi mühüm strateji prioritetdir” 16 noyabr, 2016 s.5
10. Ələkbərov.Ə.Ə “Ölkə iqtisadiyyatının sağlamlaşdırılması və Makroiqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılması sabitliyin bəhrəsidir” Azərbycan qəzeti- 17 noyabr, Bakı, 2000, s.3
- 11.A.Əliyev, A.Şəkərəliyev «Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti» Bakı-2012; s.248
- 12.Алексеев И. Рыночная экономика и контроль (из зарубежного опыта) Контроллинг, 2011, № 1. s.114
- 13.Аудиторские стандарты ИНТОСАИ для госконтроля // Контроллинг, 2011, №3.s.15
- 14.Бобылев П. Эффективность- главный критерий // Президентский контроль,2015, № 11.s.15-19

- 15.Валуев Б.И., Орлова Л.П., Зернов ЕЛ. и др. Оперативный контроль экономической деятельности предприятия. М,: Финансы и статистика, 2014 s.159-176
16. Госконтроль в Швеции (перевод Ф. Шелюто) *И* Контроллинг, 2014, № s.211
- 17.Грачева Е. Ю, Финансовое право: схемы, комментарии: Учебн. пособие. М.: Новый Юрист, 2010 s178
18. Данилевский Ю.А. Проблемы государственного финансового контроля и аудита в условиях перехода к рыночной экономике: Автореф. дисс. на д-ра экон. наук, М., 2013. s.411
19. Данилевский Ю.А. Проблемы становления государственного финансового контроля // Бухгалтерский учет, 2016, № 3. С.25-29
20. Каба чинов В.В. КРУ- с правами государственного финансового контроля // Президентский контроль, 2017, № 7. с.73
21. Клочков В.В. Требования законности: понятие, виды, генезис // Конституционная законность и прокурорский надзор: Сб. статей. М: Изд. НИИ Генеральной прокуратуры Российской Федерации, 2017. С.235
22. Колбин Г., Шелюто Ф. Высшие контрольные органы Канады // Контроллинг, 2011, №4. С.245
23. Лимская декларация руководящих принципов контроля // Контроллинг, 2011, №5. С.148
24. Неизвестный В.А. Контрольно ревизионные органы ФРГ / Контроллинг, 2011, №2. С.285
25. Николаев Ю.Н. Государственный контроль в развитых капиталистических странах / Контроллинг, 2011, № 2. с.78-81
26. Новрузов В.Т. Место и роль высших органов финансового контроля в укреплении и развитии финансового контроля в Азербайджанской Республике, формы и методы их взаимодействия // Вестник Межпарламентской Ассамблеи, 2011, № 1. с.122-129
27. Овсяников Л.Н. Уважать, а не от страха дрожать. Еще раз о

- необходимости государственного контроля и путях его усиления // Президентский контроль, 2017, №4. с.35-39
- 28.** Органы государственного административного и финансового контроля в Бразилии // Президентский контроль, 2016 № 10. с.215-123
- 29.** Сакович В. Контрольная палата: проблемы становления // Президентский контроль, 2014, № 4.с.39-45
- 30.** Соменков А.Д. Парламентский контроль за исполнением Государственного бюджета: Монография. Элиста: АПП «Джангар», 2013 с.415
- 31.** Соменков А.Д. Парламентский контроль за исполнением Государственного бюджета: Монография. Элиста: АПП «Джангар», 2017.с.239
- 32.** Таралин Ю.Н. Административный в КНР // Контроллинг, 2011, № с.358
- 33.** Черноморд И.В. Финансовый контроль и учет в условиях перехода экономики к рыночным отношениям. М., 2012.с.278
- 34.** Чиркин В.Е. Контрольная власть //Государство и право, 2013, № 4.с.39-45
- 35.** Шашкова А. Органы контроля за законностью в государственном управлении Испании // Президентский контроль, 2017, № 3. с.45-51

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа называется «Приоритеты улучшения парламентского надзора». Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка используемой литературы.

Введение диссертационной работы раскрывает актуальность исследуемой темы, цель и задачи исследования, объект и предмет исследования, теоретическую и практическую значимость исследования, информационную базу и структуру диссертационной работы.

Первая глава исследования называется «теоретико-методологическая основа формирования финансового контроля». В этой главе рассматриваются теоретические представления о сущности, целях и задачах финансового контроля в рыночной экономике, государственном финансовом контроле: формах, типах и существующих проблемах, а также о роли и месте парламентского контроля в системе финансового контроля.

Вторая глава диссертационной работы называется «Состояние современного государственного финансового контроля в Азербайджанской Республике». В этом разделе рассматриваются вопросы, связанные с особенностями и методологией парламентского надзора в республике, парламентский надзор за формированием и исполнением государственного бюджета а также парламентский финансовый контроль над использованием внебюджетных средств и государственного долга.

В третьей главе диссертации «Повышение эффективности государственно-парламентского финансового контроля в республике» были изучены пути повышения существующего потенциала государственного финансового контроля, а также установления парламентского финансового контроля в Азербайджане на уровне современных требований и повышения их эффективности.

Результат исследования был отражен в результатах исследований, и были сделаны соответствующие предложения.

SUMMARY

The thesis is called "Priorities of improving parliamentary oversight". The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and a list of used literature.

The introduction of the thesis reveals the relevance of the topic, the purpose and objectives of the study, the object and subject of research, the theoretical and practical significance of the research, the information base and the structure of the thesis.

The first chapter of the research is called "theoretical and methodological basis of the formation of financial control". This chapter reviews the theoretical ideas about the essence, goals and objectives of financial control in the market economy, the state financial control: forms, types and existing problems, and the role and place of parliamentary control in the financial control system.

The second chapter of the dissertation work is called "The state of modern state financial control in the Republic of Azerbaijan". This section covers the issues related to the features and methodology of parliamentary oversight in the republic, the parliamentary oversight of the formation and execution of the state budget as well as parliamentary financial control over the use of extra-budgetary funds and public debt.

In the third chapter of the dissertation entitled "Improving the effectiveness of state-parliamentary financial control in the Republic", ways to increase the existing potential of state financial control, as well as the establishment of parliamentary financial control in Azerbaijan at the level of modern requirements and enhancing their effectiveness were investigated.

The result of the study has been reflected in the research results and relevant proposals have been made.